

प्रकरण पहिले

कथा : एक वाङ्मयप्रकार आणि
व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी
कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण

BARR. BALASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

प्रकरण पहिले

कथा एक वाङ्मयप्रकार आणि व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण

प्रास्ताविक :

प्रस्तुत प्रकरणात 'कथा' या वाङ्मय प्रकाराचा व व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण करावयाचे आहे.

मराठी साहित्यात ललित साहित्य व ललितेत्तर साहित्य असे दोन महत्त्वाचे प्रकार आहेत. ललित साहित्यामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक इत्यादी वाङ्मय प्रकार विशेषकरून बहराला आलेले आहेत. यातील कथा हा वाङ्मय प्रकार सर्वात जुना आहे.

मनुष्य हा गोष्टीवेल्हाळ प्राणी आहे. मनोरंजन किंवा करमणूक करण्यासाठी कथा सांगणे व कथा ऐकणे ही मानवाची सहजप्रवृत्ती आहे. एखादा वृत्तांत चटकदार पद्धतीने सांगितला, तिच्यातील कथानकाला प्राधान्य दिले की कथा तयार होते. कथा ही विविध हेतूसाठी व विविध प्रकारांनी वापरली जाते. तिच्या याच विविधतेत व लवचिकतेत तिच्या लोकप्रियतेची मुळे आहेत. कथेचे आकर्षण सर्वानाच असते. कथा आपल्याला वयाच्या सर्व अवस्थात सर्व मनोवृत्तींना खाद्य पुरवित असते. बालपणी आईने सांगितलेल्या चिऊकाऊच्या गोष्टी, आजीने सांगितलेल्या राजाराणीच्या, भुताखेतांच्या, राक्षसांच्या, पक्ष्यांच्या, देवदेवतांच्या गोष्टींनी आपले कल्पनाविश्व समृद्ध होते. कुमार अवस्थेत शूरवीरांच्या रहस्यकथा, साहसकथा, गूढकथा आवडू लागतात. तारुण्यावस्थेत प्रेमकथा तर प्रौढ वयात वास्तवकथा, वृद्धापकाळी आध्यात्मातील कथा, बोधकथा आवडू लागतात.

म्हणजेच कथा या वाङ्मयप्रकाराशी माणसाची नाळ जोडलेली असते. असे म्हणता येईल.

कथा : स्वरूप आणि व्याख्या

अठराव्या शतकात कथा वाङ्मय या प्रकाराकडे युरोपमध्ये लक्ष वेधले गेले. भाषाशास्त्रीय संप्रदायानुसार प्रथम दैवतकथांचा जन्म झाला. आकाश, मेघ, पाऊस, सूर्य, तारे, चंद्र, झाडे, नद्या अशा निसर्ग रूपातून दैवतकथांचा जन्म झाला, असे निसर्गप्रतीकवाद्याचे म्हणणे आहे. तर मानसशास्त्रीय संप्रदायानुसार मानवी मनातून स्फुरलेल्या या कथा आहेत. कथा या मानवी जीवनात रुजलेल्या आशा-आकांक्षा पासून निर्माण झाल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील आदिम संस्कृतीत अनेक लोककथा आढळतात. आज कथेचे रूप व आशय आविष्कारदृष्ट्या वेगळे आहे. कथेचा सुरुवातीपासून आजपर्यंतचा प्रवास लोककथा, प्राणीकथा, अद्भूतकथा, परिकथा, वास्तवकथा असा आहे. मराठीतील पहिली लिखित गोष्ट महानुभावीय परंपरेत सापडते. लीळाचरित्रातील म्हाइंभट्टाने निवेदन केलेले अनेक प्रसंग गोष्ट रूपात आहे. अशाप्रकारे महानुभावीयांनी रचलेल्या कथा, संतांनी सांगितलेल्या कथा पाहिल्यास मराठी माणूस किती भक्तिभावाने कथेकडे पाहतो हे लक्षात येते. कथा सांगणे आणि कथा ऐकणे ही एक माणसाची उपजत प्रवृत्ती आहे.

आपल्याला जे माहित आहे ते इतरांना सांगण्यासाठी मानवी मन नेहमीच उत्सुक असते. या उत्सुकतेपोटीच कथांचा उगम झाला. याविषयी ना. सी. फडके म्हणतात, “मनुष्याच्या उपजत असणाऱ्या गुणांमधून अनेक कला निर्माण होत असते. त्यातूनच भावनेला अनुरूप मुद्रा व हावभाव करण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते.

गोष्ट सांगण्याची प्रवृत्ती माणसाच्या ठिकाणी आहे. जे जे पाहिलेले, ऐकलेले किंवा स्वतः अनुभवलेले असते त्याचा स्वतःसाठी व दुसऱ्यासाठी आविष्कार करण्याची ओढ मनुष्यामध्ये असते.”^१

कथेचे स्वरूप

इतर साहित्यप्रकारातील कादंबरी, नाटक, ललित लेखन ज्याप्रमाणे मानवी जीवनाशी संबंधित असते, अगदी त्याचप्रमाणे कथेचा विषय किंवा आशय हा मानवी जीवनाशी निगडित असतो. लेखक हा आशय उत्कटतेने, कलात्मकरीतीने, एकाग्रतेने मांडत असतो. कथा आकाराने लहान असते. लेखकाने आपल्या कथेत अनुभवांचे एककेंद्रित्व केलेले असते.

कथेतील हे अनुभवविश्व विविध प्रकारचे असते. लेखकाचे अनुभव बौद्धिक स्तरानुसार व लेखकाच्या मानसिक स्थितीवर अवलंबून असते. काही अनुभव हे अंतर्मुख तर काही अनुभव हे बहिर्मुख असतात. तर कधी लेखकाने तटस्थवृत्तीने हे अनुभव कथेत मांडलेले असतात. लेखकाच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांनुसार कथेच्या आशयात विविधता दिसून येते. याविषयी डॉ. सुधा जोशी म्हणतात, “एखाद्या तरल भावस्थितीपासून ते एखाद्या तरल सामाजिक स्थित्यंतराच्या प्रक्रियेपर्यंत अस्तित्ववादी प्रश्नांना भिडणाऱ्या चिंतनगर्भ अनुभवांपासून ते व्यापक, व्यामिश्र संदर्भ असलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक घटनाव्यूहांमार्फत अनेक जातीचे व अनेक पातळ्यांवरचे अनुभव कथाविषय झाल्याचे आढळते. कथेतील अनुभव रूपातील हे वैचित्र्य कथेत दिसून येणाऱ्या रूपबंधाच्या वैचित्र्याचे एक प्रमुख गमक होय.”^२

कथा : व्याख्या

काही अभ्यासकांनी कथेच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेल्या आहेत.

“टाळ, मृदंग, वीणा इत्यादीच्या सहाय्याने देवादिकांच्या गोष्टी परमार्थ विचाराबरोबरच समुदायात सांगणे.”^३

“शक्य तितक्या परिणामकारकरीतीने आणि शक्य तेवढ्या कमी पात्र प्रसंगाच्या सहाय्याने सांगितलेली एकच गोष्ट म्हणजे लघुकथा.”^४

“आख्यायिका एक निश्चित लक्ष्य या प्रभाव को रखकर लिखा गया नाटकीय आख्यान है।”^५

-डॉ. शामसुन्दर दास

"A short story is a prose narrative requiring from half an hour to one or two hours in its perusal"⁶ - Edgar Allanpue.

या व्याख्या पाहिल्यानंतर आपल्याला असे म्हणता येईल की, कथेमध्ये कथानक असते. कथानक म्हणजे घटनांची शृंखलाबद्ध गुंफण असते. त्यातील पात्रांच्या माध्यमातून कथानक घडते. कथेमध्ये एक वातावरण असते. कथा वाचकाला प्रभावी वाटते ती तिच्यातील भाषा शैलीमुळे. थोडक्यात कथेमध्ये कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण, पार्श्वभूमी, संवाद असे घटक असतात.

मराठी कथा वाङ्मयाचा इतिहास

मराठी कथेच्या इतिहासाची सुरुवात मानवी अस्तित्वापासून झाली. प्रारंभी या कथाप्रकाराचे मूळ आपणाला लोककथेमध्ये सापडते. पुराणात तर सर्वत्र कथाच कथा आढळतात. भास्करभट्ट बोरीकर, संत एकनाथ यांसारख्या तत्त्ववेत्त्यांनी तत्त्वज्ञान सांगताना कथेचा वापर केल्याचे दिसून येते. महानुभवीय साहित्यातही बऱ्याच कथा आढळून येतात.

१३ व्या शतकातील केसोबासांच्या 'दृष्टान्त' पाठामध्ये काही लहानश्या कथा आढळतात. अर्वाचीन मराठीतील कथारचनेचा प्रारंभ तंजावर येथील सरफोजी राजे यांनी सखन पंडिताकरवी इ.स. १८०६ साली केलेल्या 'बालबोध मुक्तावली' या इसापनीतीच्या भाषांतराने झाला. म्हणजेच आधुनिक कथा साहित्याची सुरुवात १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात म्हणजेच १८०६ मध्ये झालेली दिसते. याच दरम्यान पाश्चात्य जगातही कथेच्या लेखनाला प्रारंभ झाला. कथा प्रकाराविषयी सुधा जोशी म्हणतात, "आधुनिक साहित्य संस्कृतीतील एक कलाप्रकार म्हणून कथेला सापेक्षतः दीर्घ परंपरा नाही. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जर्मनी, अमेरिका, फ्रान्स आणि रशिया या देशांत कथालेखनाला प्रारंभ झाला."^७

मराठी माणसाला नीतिकथांची ओळख व्हावी या हेतूने वैजनाथ पंडितांनी 'पंचतंत्र' व 'हितोपदेश' (१८१५), 'राजा प्रतापदित्याचे चरित्र' (१८१६), 'सिंहासनबत्तिशी' (१८२४) हे चार कथासंग्रह प्रसिद्ध केले.

ब्रिटिश राजवटीत स.ज.उर्फ बापू छत्रे यांच्या 'बाळमित्र भाग १ व २' ह्या दोन पुस्तकात मुलांना उपदेश करून वळण लावण्यासाठी अनेक बोध व नीतिपर कथा आहेत. रा. ब. मोरोबा कान्होबा विजयकर यांनी लिहिलेल्या 'घाशीराम कोतवाल' (१८६३) या ग्रंथाला कालक्रमानुसार पहिल्या ऐतिहासिक कथासंग्रहाचा मान दिला जातो. खरी मराठी कथा १८८० पासून सुरू झाली. १८८० ला हरिभाऊ आपटे यांनी 'करमणूक' नावाचा अंक सुरू केला व त्यातूनच 'आजकालच्या गोष्टी' व 'स्फुट गोष्टी' प्रसिद्ध झाल्या.

'करमणुकी' नंतर कथेच्या क्षेत्रात 'मनोरंजन' या नियतकालिकाने मोलाची कामगिरी केली. १८८५ ला विश्वनाथ रघुनाथ मित्र यांनी हा अंक सुरू केला. यामध्ये वि. सी. गुर्जर व दिवाकर कृष्ण यांच्या कथा प्रसिद्ध झाल्या. वि. सी. गुर्जर यांच्या 'पुरुषाची जात', 'तीन डावात प्यादी', 'दिपोटी' अशा अनेक

प्रकारच्या सहाशेपेक्षा जास्त कथा प्रसिद्ध झाल्या. त्याचप्रमाणे सहकारी कृष्ण, काशिबाई कानिटकर, रेंदाळकर, कृ. के. गोखले, प. ल. वैद्य, वि. ना. देव, वा. गो. आपटे इत्यादींनीही कथालेखन केले.

१९२० नंतरच्या कथावाङ्मयाच्या क्षेत्रात 'यशवंत', 'किलोस्कर' कालखंडाने (१९२६ ते १९४५) मोलाची भर घातली आहे. १९२६ मध्ये 'रत्नाकर', १९२८ मध्ये 'यशवंत', 'किलोस्कर' तसेच समीक्षा, प्रतिभा, संजीवनी अशा मासिकांनी मराठी लघुकथेच्या समृद्धीला हातभार लावला. यामध्ये लेखन करणारे दिवाकर कृष्ण, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, य. ग. जोशी, चिं. वि. जोशी, वामन चोरघडे, गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, प्र. के. अत्रे, ना. धो. ताम्हणकर, अनंत काणेकर, र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ, श्री. म. माटे, द. र. कवठेकर, विभावरी शिरूरकर, पं. महादेवशास्त्री जोशी इ. या अनेक कथाकारांमुळे कथा आणखी प्रगल्भ झाली.

१९४५ नंतर 'सत्यकथा' व 'अभिरूची' या दोन नियतकालिकांच्या माध्यमातूनही कथेची वाटचाल झालेली दिसते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मात्र मराठी कथा बदलली. अनेक कथालेखकांनी वास्तवतेला जवळ केले. यामध्ये लेखन करणारे लेखक म्हणजे अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, व्यंकटेश माडगूळकर, दि. बा. मोकाशी, ग. दि. माडगूळकर, शंकर पाटील, जयवंत दळवी, शंकरराव खरात, श. ना. नवरे, व. पु. काळे, सदानंद रेगे, सरिता पदकी, आण्णाभाऊ साठे, मधु मंगेश कर्णिक, वामन चोरघडे, पु. भा. भावे इ. अनेक मान्यवरांचा समावेश होतो. अरविंद गोखले यांनी महायुद्ध, बेकारी, ४२ चे आंदोलन, जातीय दंगली इ. घटनांवर कथा लिहिल्या. गाडगीळांनी मानवी विकृतीवर भर दिला, तर शंकरराव खरात, आण्णाभाऊ साठे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील इ. लेखकांनी आतापर्यंत दुर्लक्षित असलेल्या ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविले आहे. याच

कालखंडात ग्रामीण कथा, दलित कथा, विज्ञान कथा, इ. अनेक पोटविभाग निर्माण झाले. स्वप्नात रमलेल्या मराठी कथेला या सर्वांनी बाहेर काढले व खऱ्या जगाचे वास्तव दर्शन घडविले. अशाप्रकारे १९४५ पासून मराठी साहित्यात 'नव' ही संकल्पना आली. या विषयी चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "कथाकारांनी माणसांच्या जगण्याच्या उत्कट उर्मीना, मनोवस्थांना, क्षणांना महत्व दिले, हे करणे कादंबरीपेक्षा लघुकथेला अधिक शक्य असते. म्हणूनच परिवर्तनाच्या खुणा काव्यात व लघुकथेत आधी उमटलेल्या दिसतात."^८

'समकालीन' कथेचा कालखंड म्हणून १९८० नंतरचा कालखंड मराठी कथाविश्वात मानला जातो. कारण सामाजिक व वाङ्मयीन स्थित्यंतराचा शोध या काळातील कथांनी घेतलेला आहे. वैज्ञानिक संशोधनामुळे व जागतिकीकरणामुळे १९८० नंतर सामाजिक व वाङ्मयीन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आला. या बदलाविषयी डॉ. रेखा देशपांडे व प्रा. रूपाली शिंदे म्हणतात, "मराठी कथेच्या तसेच प्रयोगशील लेखकांच्या जडणघडणीत महत्वाचे कार्य केलेले 'सत्यकथा' मासिक ऑगस्ट १९८२ ला बंद पडले. या मासिकाचे बंद पडणे अनेक अर्थानी सूचक होते."^९

मराठी साहित्य प्रवाहात समकालीन प्रश्न काही प्रमाणात मांडण्यात आलेले दिसते. या वैशिष्ट्यपूर्णतेमुळेच डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणतात, "वर्णजाती, स्त्री दास्याचे प्रश्न, अस्पृश्यतेचा दाह, स्त्रियांची कुचंबणा यांचीही दखल १९८५ नंतरच्या मराठी कथेने घेतली. ही मराठी समकालीन कथा मराठी माणसांचे नाते व्यापक भारतीयत्वाशी जोडणारी आहे हे लक्षणीय वैशिष्ट्य आहे."^{१०}

अशाप्रकारे मराठी साहित्यात कथेचा प्रवाह विविधांगी दिशांनी वाहिलेला आहे. आता मात्र कथासाहित्य ज्या नियतकालिकातून, मासिकातून प्रसिद्ध होत होती, त्याची संख्या कमी होत आहे, मात्र दिवाळी अंकांनी कथेला जिवंत ठेवले

आहे. कथा ही प्रत्येक काळाशी जुळवून घेऊन समरस होत चालली आहे. त्यामुळे कथेची संपन्नता वाढतच आहे. कथेच्या भविष्याविषयी आपली मते मांडताना गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, “दूरदर्शनसारख्या प्रसारमाध्यमांनी कथेला जवळ केले आहे. त्याच्या सान्निध्यात कथेचे निखळ रूप बदलले हे खरे पण त्याबद्दल खंत बाळगण्याचे कारण नाही. कथा शाश्वत आहे. म्हणूनच मी तिच्या भवितव्याबद्दल मुळीच निराश नाही.”^{११}

अशाप्रकारे कथेची वाटचाल चालू असताना माणसाच्या चंचल मनाचे चित्रण करताना मात्र कथालेखकांना भाषेची मर्यादा पडू लागली. त्यामुळे मराठी कथेत फ्लॅशबॅक फॅटसी अशा रूपात कथेचा आविष्कार होऊ लागला.

कथेचे प्रकार

मराठी साहित्यात कथेच्या उगमापासून निरनिराळे प्रकार उदयास आलेले आहेत. यामध्ये गूढकथा, विज्ञानकथा, विनोदी कथा, दलितकथा, ग्रामीणकथा, नागरकथा तसेच स्त्रियांचे कथालेखन असे प्रकार आहेत.

१) **ग्रामीण कथा** - १९६० नंतर ग्रामीण भागात वाढलेली सुशिक्षितांची पिढी साहित्याच्या क्षेत्रात उतरली. अन् त्यांनी सारा भाग वेगवेगळ्या ढंगानी कथेत आणला. त्यामध्ये ग. ल. ठोकळ, र. वा. दिघे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, आनंद यादव, वामन होवाळ यांचा समावेश होतो. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, उपासमारी, निकृष्ट राहणीमान, स्त्रियांचे प्रश्न, आर्थिक विषमता, शेतकऱ्यांची अगतिकता, रूढी, परंपरा, यात्रा-जत्रा, सण-समारंभ इ.चे दर्शन होऊ लागले.

२) नागर कथा - हा प्रकार १९४५ नंतर उदयास आला. यामध्ये शहरी भागातील माणसांच्या समस्या, बेकारी, महागाई तसेच महायुद्ध, ४२ चे आंदोलन, फाळणी इत्यादी घटनांवर कथा लिहिल्या गेल्या. यामध्ये अरविंद गोखले, पु. भा. भावे, व.पु. काळे, जी. ए. कुलकर्णी, गंगाधर गाडगीळ, प्रा. ना. सी. फडके, दिवाकर कृष्ण यांनी हा प्रवाह समृद्ध केला.

३) गूढकथा - हा प्रकार १९६० नंतर उदयास आला. गूढ कथा किंवा विलक्षण असे अनुभव, तसेच घटना, पात्रे, वातावरण इत्यादी बाबतीत गूढता निर्माण होणाऱ्या कथेचा उल्लेख गूढ कथा म्हणून केला जातो. यामध्ये जी. ए. कुलकर्णी, नारायण धारप, रत्नाकर मतकरी यांनी हा कथेचा प्रकार समर्थपणे हाताळला.

४) दलित कथा - विशेषतः हा कथाप्रवाह १९६० नंतर उदयास आला अन् पाहता पाहता लोकप्रिय झाला. आंबेडकरांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि लढा' हा मंत्र दिला अन् नव्याने शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या तरूणांनी आपल्या वेदना प्रकट करण्यासाठी 'कथा' या माध्यमाचा उपयोग केला. शंकरराव खरात, आण्णाभाऊ साठे, बाबूराव बागूल, योगेंद्र मेश्राम, अर्जुन डांगळे, योगिराज वाघमारे, अविनाश डोळस, वामन होवाळ इ.चे योगदान खूप मोठे आहे.

५) विज्ञानकथा - प्रारंभीच्या काळात वा. म. जोशी, श्री. बा. रानडे (१९१६) यांच्या विज्ञानकथा प्रसिद्ध झाल्या. पण त्यानंतर १९७० च्या दशकांत हा विज्ञान कथांचा प्रवाह पुन्हा ठळक झाला. भा. रा. भागवत, भालबा केळकर, द. पा. खोबेटे, ग. रा. टिकेकर, यशवंत रांजणकर, गजानन क्षीरसागर, जयंत नारळीकर इ. वैज्ञानिक तत्त्वांचा आधार घेऊन अनेक कथा लिहिल्या.

६) विनोदी कथा - आधुनिक मराठी साहित्यात श्री. कृ. कोल्हटकरांनी विनोदी कथालेखनाची परंपरा सुरू केली. त्यानंतर राम गणेश गडकरी, वि. सी. गुर्जर, चिं.

वि. जोशी, पु. ल. देशपांडे, द. मा. मिरासदार, रमेश मंत्री, शंकर पाटील, गो. ग. लिमये, बाळ सामंत, वि. आ. बुआ, बाळ गाडगीळ यांनी हा प्रवाह समृद्ध केला. जीवनातील अनेक प्रकारचे दुःख दूर करण्यासाठी विनोद हा आवश्यक आहे. हा विचार घेऊन हा कथेचा प्रवाह दिवसेंदिवस विकसित होत आहे.

७) स्त्रियांचे कथालेखन - मराठी कथेत एक ठळक प्रवाह म्हणून पुढे आला. प्रारंभीच्या काळात काशीबाई कानिटकर, गिरीजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के इ.नी कथालेखन केले. १९६० नंतर जोत्सना देवधर, योगिनी जोगळेकर, सुमती क्षेत्रमाडे, स्नेहलता दसनूरकर, कुमुदिनी रांगणेकर, कुसुम अभ्यंकर, शैलजा राजे, शकुंतला गोगटे, अंजली सोमण, विजया राजाध्यक्ष, प्रिया तेंडुलकर आदी कथालेखिकांनी स्त्रीजीवनाचे विविध पैलू, त्यांचे भावविश्व, त्यांच्या समस्या, 'स्त्री' म्हणून जगताना त्यांना भोगावे लागलेले दुःख, त्यांचा होणारा कोंडमारा कथेतून व्यक्त केले आहे. अशाप्रकारे या विविध प्रवाहामुळे मराठी कथाविश्व संपन्न व समृद्ध झालेले आहे.

व्यंकटेश माडगूळकर पूर्व मराठी कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण -

प्रस्तुत लघुप्रबंधात व्यंकटेश माडगूळकर व चारूता सागर यांच्या कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण करावयाचे आहे. त्याची पार्श्वभूमी म्हणून व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी कथेतील उपेक्षितांच्या जीवन चित्रणाचे स्वरूप कसे आहे हे पाहणे येथे अभिप्रेत आहे. खरी मराठी कथा हरिभाऊ आपटे यांनी सुरू केलेल्या 'करमणुकीच्या' (१८८०) जन्मापासून सुरू झाली. हरिभाऊंनी मोठ्या व काही प्रदीर्घ कथा लिहिल्या. हरिभाऊंचे कथादालन खूपच समृद्ध आहे. त्यांनी लिहिलेल्या 'स्फुट गोष्टी' या कथासंग्रहातील 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही प्रदीर्घ कथा दुष्काळावर आधारलेली एक परिणामकारक कथा म्हणून आजही ओळखली जाते.

काळ तर मोठा कठीण आला....

या कथेत हरीभाऊ आपटे यांनी रामजी धायगुडे व जयाबाई धायगुडे या शेतकरी कुटुंबावर दुष्काळात कोसळलेल्या आपत्तीचे व त्या कुटुंबाच्या विनाशाचे अत्यंत करुण व भीषण चित्र यांमध्ये रंगविले आहे.

रामजी धायगुडे या शेतकऱ्याला दुष्काळामुळे गुरे विकावी लागतात. जी गुरे ज्यांनी त्यांच्या कुटुंबाचे पंधरा-सोळा वर्षे पोषण केले, पोटच्या पोरप्रमाणे वाढवलेली गुरे त्यांची हाडे आणि कातडे पाहून त्याचे काळीज तिळतिळ तुटे. त्यांच्या देखत इतरांनी गुरे विकली. त्यांच्या या निर्दयपणाबद्दल रामजी त्यांना म्हणतो, “आपल्या पोराला कमी करावं पण गुरांना घालावं, पोट भरेना तर कांटे भरावे.” (काळ तर मोठा कठीण आला., प्र.३९) अशा जीवापाड प्रेम करणाऱ्या गुरांना शेवटी रामजीला खाटक्याला विकावी लागतात. सव्वा रुपयाला तो आपली सहा जनावरे विकतो. चार आप्याचे सव्वाशेर धान्य विकत घेतो. परंतु खाटिक व रामजी यांच्या मारामारीत बाजरीची मोटली सुटते व बाजरी सगळी सांडते.

रामजी व जयाबाई यांना तेरा वर्षांच्या पोरपासून अगदी अकरा महिन्यांच्या मुलांपर्यंत एकाखाली एक अशी सात मुले होती. घरात खाण्यासाठी अन्न नसते. तरीही ती गुरे विकून आणलेल्या पैशाचे धान्य आणायचे नाही असे बजावते. ती म्हणते, “मग शेवटी खाटकालाच विकलेत ना आपले ढवळ्या पवळ्या आणखी लाल्यापाल्या आणखी जीरा? कसा हो तुमचा हात पुढे झाला त्यांचे पैसे घ्यायला आणखी त्याला गुरं द्यायला? असे पैसे तरी किती आणलेत? किती का आणाना. मी काही त्यातला एक दाणासुद्धा तोंडात घालायची नाही जा, तुम्ही काय वाटेल ते करा. आपली गुरं- अहो, ती गुरं नाहीत पोटची माझी पोरं होती पोरं खाटकाला विकायची आणखी त्यांच्या पैशानं आपल्या पोटाच्या खांची भरायच्या?”^{१२}

सतत आठ दिवस कसेहि जागोजाग तुकडा तुकडा मागून काळ काढून शेवटी तिघेही शहरांत पोहचतात. त्यांच्यावर तेथेही एक मोठे संकट येते. बाजारपेठेत येताच शेपाचशे भणंगभिकारी पेठेत शिरून दुकाने लुटण्यास प्रारंभ करतात. जितके सापडेल तितके नेण्याचा सपाटा त्यांनी चालवितात. लेखक म्हणतो की, “रामजी धायगुडे जातिवंत मराठा, मोठ्या कुळातला. त्याला या असल्या लुटालुटीत शिरणे म्हणजे नीचपणा वाटला आणि तो अगदी एका बाजूला कोठेतरी जावे म्हणून इकडे तिकडे पाहून लागला.”^{१३} इतक्यात हिऱ्या तेथून नाहिसा झाला. पिऱ्याच्या हाताला धरून हिऱ्याच्या शोधासाठी रामजी गर्दीत जातो. हिऱ्याचा मात्र काहीच पत्ता लागत नाही. तेवढ्यात पोलिसांनी रामजीला घेरले. त्याला चौकीवर नेण्यात आले. तेवढ्यात ‘दहा-अकरा वर्षांचे पोर चेंगराचेंगरीत गेलेले सापडले’, अशी वर्दी येताच रामजी पोलिसांना म्हणतो की, “कुठं, कुठं आहे तो? अहो, माझाच पोरगा चुकला होता. हिऱ्या, हिऱ्या त्याचं नाव.” (काळ तर मोठा कठीण आला, पृ.क्र. ६०) असे म्हणत असतानाच हवालदार त्यास बंदुकीचा दस्ता मारतो.

दुसऱ्या दिवशी मॅजिस्ट्रेटपुढे लुटीत पकडलेल्या लोकांची चौकशी सुरू होते. रामजीला महिना दोन महिने सक्तमजुरीचा तुरुंगवास व पिऱ्याला दहा फटके मारण्याची शिक्षा ठोठावण्यात येते. शेवटी रामजीच्या देखत पिऱ्याला दहा फटके उडवले, शेवटी त्यास इस्पितळात नेऊन टाकतात. रामजीच्या अंगावरही फटके मारतात. शेवटी त्यालाही इस्पितळात नेण्यात येते. इस्पितळातच त्याचा प्राण जातो. लेखक म्हणतो की, “एकच वेळा त्या पोरांचे ते चिंध्या चिंध्या झालेले शरीर त्याने आपल्या मंदावत चाललेल्या दृष्टीने पाहिले व पुनः डोळे मिटले. ओठातल्या ओठांत तो काही पुटपुटला. ते बहुतकरून पोरांचे - त्या हिऱ्याचे नाव असावे. नंतर त्याला त्याच्या बायकोचे स्मरण झाले. ते स्मरण होताच बाह्य यातनांपेक्षाहि भयंकर अशा अंतर्थातना त्याला झाल्या असल्या पाहिजेत. कारण

त्याचे सर्वांग एकाएकी थरथरू लागले. तो आधीच काळाठिक्कर पडलेला आणि त्यांत भयभीत झालेला दिसला. पुनः एकदा त्याने डोळे उघडण्याचा यत्न केला, पण व्यर्थ, डोळे उघडेनात. त्याच्या डोळ्यांसमोर त्याची बायको आली. तिच्याबरोबर असलेली मुले आली. खाटकाला विकलेली गुरे आली. गर्दीत चेंदामेंदा होऊन गेलेला हिऱ्या आणि फटके बसून चामडी लोळू लागलेला पिऱ्याहि आला. त्याचे अंग जास्तच थरथरू लागले आणि भयभीत अवस्थेतच एकदम सर्व काही थंडगार झाले. पिऱ्या बापाच्या मागे एक तासभरच जगला असेल नसेल.” १४

दुसरीकडे गावी राहणाऱ्या जयाबाई व पाच मुले यांच्यावरही अनिष्ट प्रसंग ओढवला आहे. कुठेतरी काम करून दाणे मिळतील म्हणून ती चार पोराना घरात बसवून तान्ह्याला आपल्याबरोबर घेऊन जाते. इनामदाराच्या घराजवळ जाता इनामदाराने ‘चुलीत घाल नेऊन तुझं ते पोर’ असे निष्ठुरपणे म्हणताच ‘बाबा, तुम्हालाही काही मुलं आहेतच’ एवढंच शांतपणाने म्हणते. संध्याकाळी घरी येताच एक भयंकर प्रसंग घडलेला असतो. तिचा मुलगा अंथरूणावर विव्हळत पडलेला असतो. जयाबाईने ‘काय झाले’ म्हणून विचारले तेव्हा तिच्या मुलीने सांगितले की, ‘एका निवडुंगाच्या फडांत एक तांबडे लाल बोंड दृष्टीस पडले, ते आणण्याकरीता मुलगा धावला, परंतु त्याला जपून आत शिरता आले नाही. तो सपशेल काट्यावर पडला व सगळ्या अंगात काटे शिरून अंग ओरबडले गेले. एक काटा डोळ्यांत गेला. तितक्यात त्याला तिथे काही डसलेहि असे दिसले.’ त्याला एका रस्त्यावरच्या वाटसरूने बाहेर काढले व घरात वाकळीवर आणून निजविले.

घरात दिवा नाही. त्यामुळे पोराला काय झाले आहे आणि काय नाही हे समजणे अशक्य होते. दिवा लावण्यासाठी तेल आणावे म्हणून ती वाण्याकडे जाते पण वाणी ‘तुझ्या बापानं ठेवलंय तेल!’ असे म्हणून धुडकावून लावतो. पहाटेच्या

सुमारास त्याचे शरीर थंड होते. सकाळी पोराने विद्रूप प्रेत पहाताच ती हंबरडा फोडते. पोरान्या मूठमातीला जवळ काही नाही म्हणून तिने चावडीवर जाऊन सांगितले. पण तिथेही कोणी तिच्याकडे लक्ष दिले नाही. शेवटी तिच्यापुढे प्रेत जिथे आहे तेथे टाकून कोठे तरी निघून जाण्यापलीकडे दुसरा मार्ग उरला नाही.

काय करायचे? कोठे जायचे? तिला अनेक प्रश्न पडतात. चार दिवस तिच्या पोटात अन्नाचा कणही नसतो. तिला पाऊल उचलण्याची सुद्धा शक्ति राहिली नाही. हरिभाऊ आपटे म्हणतात की, “त्या ठिकाणी तिची ती दैन्यावस्था पाहण्यास कोणी चिटपाखरूसुद्धा नव्हते मग कीव कोणाला येणार? मुले भूकेने तडफडत पडली.”^{१५} अशा बिकट परिस्थितीतच तिचा मुलगा झाडावरून खाली पडतो व दगडावर डोके आपटून मरतो. तिसऱ्या दिवशी दुपारी जयाबाई व तिचे तान्हे मूल मरून पडले होते. दोन गिधाडे त्याचे शरीर फाडीत होते. दुसरी दोन मुलेही गिधाडांकडून फाडली जाण्याच्या स्थितीत होती.

अशा प्रकारे एका लहान शेतकरी कुटुंबाच्या वाताहतीची भयंकर कथा हरी नारायण आपटे यांनी मांडलेली आहे. या कुटुंबाच्या विनाशाचे अत्यंत करुण व भीषण चित्र यांमध्ये रंगविले आहे. त्याच्या या कथालेखनाविषयी ‘अर्वाचीन मराठी साहित्य’ यामध्ये श्री. दौंडकर म्हणतात, “हरीभाऊंच्या गोष्टी म्हणजे लहान कादंबऱ्या झाल्या आहेत. करुण व हास्य रस त्याच्या कथांतून दिसून येतो. ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ या कथेत त्यांनी महाराष्ट्रातील दुष्काळाचे केलेल्या वर्णनामुळे वाचकांच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहतात. वाचकांच्या हृदयाला चटका लावून जाते.”^{१६}

‘आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहास’ यामध्ये अ.ना.देशपांडे म्हणतात, ‘हरीभाऊ आपटे यांच्या कथालेखनाचा विषय झालेल्या व्यक्ती समाजाच्या सर्व थरांत दिसून येतात. भांडवलशाहीला बळी पडलेले मजूर, दलित जीवन जगणाऱ्या

व्यक्ती, हिंदू समाजातील स्त्रिया आणि मुले हा एक मोठा उपेक्षित वर्ग आहे. या सर्वांना अगदी जिव्हाळ्याने त्यांना आपल्या कथालेखनात स्थान दिलेले आहे.”^{१७}

दिवाकर कृष्ण यांच्या कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण

करमणूक, मनोरंजन आणि यशवंत, किल्लोस्कर या दोन कालखंडातील दुवा जुळविण्याचे कार्य दिवाकर कृष्ण यांनी केले आहे. दिवाकर कृष्ण या टोपण नावाने लेखन करणाऱ्या लेखकाचे नाव दिवाकर कृष्ण केळकर हे आहे. त्यांच्या ‘समाधी आणि इतर गोष्टी’, ‘रूपगर्विता आणि सहा गोष्टी’ व ‘महाराणी व इतर गोष्टी’ हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. दिवाकर कृष्ण यांनी आपल्या साऱ्याच कथांतून मानवी आयुष्यातील सुखदुःखाचे चित्रण आले आहे. दिवाकर कृष्ण यांनी भावनांना शब्दरूप देऊन कथा आकर्षित केलेली आहे.

‘अंगणातील पोपट’ या कथेत दिवाकर कृष्ण यांनी लहान बालकाचे निरागस मन, जीवन कशा पद्धतीने उध्वस्त होते हे चित्रित केले आहे. पोपट या लहान बालकाला प्रेम, माया, जिव्हाळा, आपुलकी हवी असते. पण त्याचे वडील नानूभाई मात्र पैसे, मान प्रतिष्ठा मिळविण्यात व्यग्र असतात. त्यामुळे मुलाकडे त्यांचे अक्षम्य दुर्लक्ष होते. नानूभाई या श्रीमंत माणसाचा एकुलता एक मुलगा अगदी लहान, सहा वर्षांचा. त्याची आई देवाघरी गेल्याने मावशीनेच त्याचा सांभाळ केला. पण त्याला हवे होते पित्याचे प्रेम. अगदी पोपट आजारी असतानाही भाऊसाहेबांनी त्याला जवळ घेतले नाही की त्याची कधी विचारपूस केली नाही. आईविना पोरका पोपट आजारी पडल्यावरही त्याचे वडील त्याला भेटू शकत नाहीत या दुःखात त्याचा बळी जातो. त्याचे वडील भाऊसाहेब यांनी पोपटला भेटण्यास दिरंगाई केली. दुसऱ्या दिवशी तार आल्याने ते जातात. परंतु

खूप उशीर होतो. पोपट भाऊसाहेबांना ओळखत नाही. पाचव्या दिवशी मात्र पोपट प्राण सोडतो. एक कळी उमलण्याआधीच गळून पडते.

वि.स. खांडेकर म्हणतात, “अंगणातील पोपट या कथेत लेखकाने बालमनाचे पदर हळुवार हाताने उलगडले आहे.”^{१८}

संकष्ट चतुर्थी

दिवाकर कृष्ण यांची ‘संकष्ट चतुर्थी’ ही कथा १९२०-२५ च्या काळातील पांढरपेशा वर्गात आढळणारे एक संसार चित्र आहे. ‘शांता’ हे या कथेतील प्रमुख पात्र आहे. पतीच्या दोन प्रेमळ शब्दांसाठी आतुर असलेल्या या तरुण स्त्रीच्या जीवनाची ही करुण कहाणी आहे.

सर्वांच्या संमतीने चांगला हुंडा देऊन बापाने कन्यादान केलेले असते. तिला सांगलीकराच्या वाड्यात श्रीपाद जोशी नावाच्या मुलाशी लग्न झालेले असते. श्रीपाद फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत होता. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर जावई व मुलगी दोघेही सुखात राहतील म्हणून मुलगी दिली होती. पण शांताच्या वाट्याला सुख आले नाही. तिच्या सासूने तिला प्रेमापासून दूर ठेवले. तिला केवळ कामालाच जुंपले.

सुनेमुळे आपला मुलगा आपल्यापासून दूर होईल या भीतीने तिने दोघांना कधी एकत्र येऊ दिले नाही. शांता संकष्टीचा उपवास करते. सासूच्या परवानगीने लेखकाला व काशीताईला घेऊन ती हरीपूरला गणपतीला जाते. जाताना ती लेखकाला विचारते की, ‘खरोखरच एखाद्याचा पायगुण वाईट असतो का हो?’ लेखकाने असे विचारण्याचे कारण विचारले. त्यावर शांता म्हणाली ‘मीच वाईट पायगुणाची नाही का?’ कारण त्याच वर्षी श्रीपाद परीक्षेत नापास होतो. त्यातच

भरीला भर म्हणून सुनेच्या पायगुणामुळे मुलगी मरते, तिच्यामुळेच राधाकाकूंच्या पाठीची शीर दुखते. हे सर्व सूनेच्या पायगुणामुळेच होते आहे असे शांताच्या सासूला वाटते. त्यामुळे तिला 'पांढऱ्या पायाची' म्हणून हिणवले जाते.

लेखक शांताला कामात मदत करीत असे. त्यावर तिला राधाकाकू कडाडून म्हणाल्या की, "त्याचा हात धरून पळूनदेखील जाशील एखादे दिवशी" (संकष्ट चतुर्थी पृ.१९) तेव्हापासून लेखक व शांता यांचा स्नेहसंबंध जरा तुटक होतो. शांताची प्रकृती हळूहळू खालावते. आजारपणात ती लेखकाला केशवसुतांची "प्रीती मिळेल का हो बाजारी? प्रीती मिळेल का हो शेजारी?" ह्या दोन ओळी पुन्हा पुन्हा म्हणण्यास सांगते.

शेवटी ती म्हणते की, "भाऊजी केल्या अपराधाची मला क्षमा करा. सर्वांना म्हणावं, मला क्षमा करा. भाऊजी, प्रीती बाजारी नसली तरी शेजारी असते खास!"^{१९}

पतीच्या नावाचा जप करीतच ती या जगातून निघून जाते. एक बहुरू पाहणारी वेल सुकून जाते. स्त्रीला हवे असतात प्रेमाचे दोन शब्द..... पण तेही शांताबाईला मिळाले नाही..... पतीचे प्रेम लाभावे म्हणून तिने व्रतवैकल्ये केली, उपासतापास केले. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. शेवटी संकष्टी चतुर्थीच्या दिवशीच निघून जाते कधीही परत न येण्यासाठी. वि. स. खांडेकर म्हणतात की, "एका निरपराधी नववधूच्या छळाने संतप्त झालेले लेखकाचे मन कलेच्या मर्यादा सोडून कथेत कुठेही प्रगट झालेले नाही. या कथेत जर या संतापाचा आविष्कार झाला असता, तर ती प्रचारात्मक होण्याचा संभव होता. ती तशी झाली असती तर तिचे सौंदर्य केव्हाच कोमेजून गेले असते."^{२०}

मृणालिनीचे लावण्य

‘मृणालिनीचे लावण्य’ या कथेत जे घडले आहे ते सारे भूतकाळात जमा झाले आहे. नायिका मृणालिनी आपले असह्य दुःख थोडे हलके व्हावे म्हणून ती त्याला शब्दांच्या द्वारे वाट करून देत आहे.

मृणालिनी ही अत्यंत सुंदर मुलगी. लहानपणापासून अशोकच्या सहवासात वाढलेली मुलगी नकळत अशोकच्या प्रेमात पडते. पण घरातील व्यक्तींना एका शिक्षकाच्या मुलाला... अशोकला मुलगी देण्याचा विचार येणे शक्य नव्हते. त्यांची एक निरागस मैत्री म्हणूनच पाहिले जाते. एका श्रीमंत घराण्यातील चांगला मुलगा पाहून तिचे लग्न केले जाते. सर्वजण म्हणत, “मृणालिनी सुंदर आहे, नाजूक आहे.” सासरी ती रमून जाते. पण तिला तिथेही अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. तिच्या पतीला केवळ तिचे सौंदर्य हवे असते. तिच्या मनातील भावना त्याने कधीच ओळखल्या नाहीत.

एकदा मृणालिनीला देवी येते. त्यावेळी नवऱ्याने तिच्या खोलीत पाऊलही टाकले नाही. मृणालिनीला हवे होते नवऱ्याचे प्रेम, मायेचे दोन शब्द. पण ते कधी तिला मिळालेच नाही. साताऱ्यामध्ये सासरीही पित्यासमान असणारा सासरा तिच्यावर अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न करतो. मृणालिनी त्यावेळी हादरून जाते. घरामध्ये काही न बोलता आईला पत्र लिहून कळवते की “मला येथून ताबडतोब न नेशील तर मी जीव देईन लगेच.” (मृणालिनीचे लावण्य, पृ.३७) तिसऱ्या दिवशी तिला माहेरी नेण्यात येते. ती झालेला प्रसंग सांगते. अशोकचा सहवास तिला सुखाचा वाटतो.

एके दिवशी मध्यरात्री मृणालिनीच्या अंगावरून कोणीतरी चाचपडत आहे असा भास झाला. तर खरेच तो अशोक होता. तेव्हा मृणालिनीच्या मनात “अशोक नीच आहे का?” अशी क्षणभर कल्पना आली. परंतु घरातील

सर्वजणांनी जे समजावयाचे तेच सर्वजण समजले. तेथून त्याला बाहेर काढले जाते. जेव्हा हा प्रकार अशोकच्या आईवडिलांना समजला, तेव्हा 'अरेरे! पोराने काळे फासले?' म्हणून डोळ्यातून पाणी काढले. तिला सासरी नेण्याचे नाव कोणीच काढले नाही.

एका महिन्यानंतर संध्याकाळी सातच्या वेळेस घरात कोणी नसताना दारातून 'मृणाल' अशी हाक आली. तेव्हा त्या भिकाऱ्याला पाहून तिला आश्चर्याचा धक्का बसतो. कारण तो भिकारी नसून अशोक असतो. पायरीवर बसून रडत सांगू लागला. 'मृणालिनी, तू मला एखादा सैतान समजून अशी भित्तेस ना ? मी खरोखर अपराधी आहे असे तुला वाटते ना ? जग मला नीच म्हणते, मृणाल, तूही तसे म्हणतेस का ? अरेरे! ज्या अशोकच्या शीलाला एका खोट्या शब्दाचा सुद्धा कलंक लागला नाही.'^{२९}

शेवटी तिचा गैरसमज तो दूर करतो व निघून जातो. अशोकची आई म्हणते, "मृणालिनीच्या लावण्यांन अशोकच्या जन्माचं मातेरं केलं!" (मृणालिनीचे लावण्य, पृ.२०) मृणालिनी म्हणते की, "जे काही घडले त्याने एकदाचा आमच्या करूण कहाणीचा शेवट केला! आता मी उरले आहे. पण मी म्हणजे विझलेल्या ज्योतीची वात आहे, पुनः ती चेतणे शक्य नाही. कारण अशोकच्या दुःखाला मृणालिनीच कारण झाली आहे." (मृणालिनीचे लावण्य, पृ.३८)

अशा प्रकारे एकाचवेळी मृणालिनी, तिचा पती अशोक, मृणालिनीचा सासरा या सर्वांचे आयुष्य उध्वस्त होते. याचे नेमके कारणाचा वेध घेताना शेवटी मन मृणालिनीच्या सौंदर्यपर्यंत येऊन ठेपते. ती सुंदर असल्यानेच हे सारे घडले. ती इतकी सुंदर नसती तर? खरेच सुंदर असणे हे पाप आहे का? ही कथा वाचल्यानंतर हाच एक प्रश्न मनात घोंगावू लागतो.

वि. स. खांडेकर म्हणतात, “निवडक दिवाकर कृष्ण या प्रस्तुत कथासंग्रहात १९२० ते १९२७ या काळात दिवाकर कृष्णांनी लिहिलेल्या ‘अंगणातील पोपट’ या कथेखेरीज ‘मृणालिनीचे लावण्य’ व ‘संकष्ट चतुर्थी’ या दोन कथा समाविष्ट झाल्या आहेत. आधुनिक कथाकारांचे भावकवीशी किती जवळचे नाते आहे हे या दोन्ही कथांत चांगल्या रीतीने प्रत्ययाला येते. या दोन्ही कथांत स्त्रीमनाचे आणि स्त्रीजीवनाचे गुंतागुंतीचे धागे तो तितक्याच कौशल्याने उलगडून दाखवीत आहे.”^{२२}

जगायचंय मला

दिवाकर कृष्ण यांची एक सर्वोत्कृष्ट कथा म्हणून या कथेकडे पाहिले जाते. समाजात जगण्यासाठी माणसाला सातत्याने संघर्ष करावा लागत आहे. दुःख, अपमान सहन करावा लागतो. अशाच एका जिद्दीने जगणाऱ्या स्त्रीची अन तिन जगवलेल्या एका अश्राप माणसाची ही कथा आहे.

एके दिवशी दिवाकर कृष्ण रेल्वेतून प्रवास करीत असताना एका जंक्शन प्लॅटफॉर्मवर उतरून बसले. लेखक त्यावेळची स्वतःची स्थिती वर्णन करताना म्हणतात की, “माझ्या पोटात दोन दिवसांत अन्नाचा कण नव्हता. फलाटाच्या नळावर पोटभर पाणी प्यालो. काय करावे कुठे जावे? कुणाला काय म्हणावे.”^{२३}

एका सैन्याच्या डब्यासमोर निवेदक उभे होते. मोजकेच पंजाबी सैनिक त्यात होते. भिकारणी व त्यांची पोरे डब्याच्या दाराशी गर्दी करून उभी होती. एका शिपायाने त्यांना मारून पिटून हाकलले. पण तेथून एक तरूण भिकारीण गेली नाही. “सतरा-अठरा वर्षाची, मळकट लक्तरे, धड हिंदुस्थानी नाहीत, धड दक्षिणी नाहीत. केसांच्या जटा, चेहरा मात्र रेखीव, रंग उजळ, लाचार, लोचट आणि

बेछूट” (निवडक दिवाकर कृष्ण, पृ.१२८) असे वर्णन कथाकाराने भिकारणीचे केलेले आहे.

डब्यातील सैनिक व भिकारीण यांची बोलाचाली सुरू होती. इतक्यात एका सैनिकाने तिला डब्यात ओढले व आवळून धरले. दिवाकर कृष्ण म्हणतात की, “डब्यातले इतर शिपाई या अतिप्रसंगाला उत्तेजन देत असलेले दिसले. त्याने बाकावर बसून तिला मांडीवर घेतले आणि धडपड करताना तिचे पाय वर झाले. फाटक्या लक्तरात लपविलेली तिची लाज” (निवडक दिवाकर कृष्ण, पृ.१२९) जेव्हा निवेदक तिला वाचविण्यासाठी जातो, तेव्हा ते सैनिक त्याला उचलून रेल्वे लाईनवर टाकतात. तो शुद्धीवर आल्यावर तीच भिकारीण त्याला पावाचा तुकडा व पाणी देऊन सांभाळते. जगण्यासाठी त्याला मदत करते. प्रसंगी भीक मागून, कधी प्रसंग पडला तर देहविक्रय करून ती जगत असते. तिच्याबरोबर आपणही भीक मागण्याचा प्रयत्न करतो. पण ‘तू आमच्यासारखा जगू शकत नाहीस’ असे सांगून थोडे पैसे जमवून त्याला चांगले कपडे आणून देते. अन ‘कुठेतरी नोकरी कर’ असे सांगून निघून जाते. पुढे ग्रहमान बदलून यांची परिस्थिती चांगली होते. तो खूप श्रीमंत होतो. पण श्रीमंतीतही तो नेहमी त्या भिकारणीची आठवण काढत असतो. ती भेटावी म्हणून सर्वत्र तिचा शोध घेतला जातो. ‘मुन्नी’ हे तिचे नाव होते. आपण तिला त्या गलिच्छ वातावरणातून बाहेर काढावे असे त्याला वाटते. म्हणून तो तिचा शोध घेतो. अन एके दिवशी अचानक ती भेटते. तिला तो आपली सारी कहाणी सांगून घरी नेण्याचा प्रयत्न करतो, पण ती नकार देते व म्हणते, “सुग्रास जेवावं, बंगल्यात रहावं, मोटारीत फिरावं हे कुणाला नको असतं? पण, मला माहित आहे. मला जवळ घेऊन तू सुखी होणार नाहीस, जगणार नाहीस. मला विसरून गेलास तरच तू सुखी होशील.” (निवडक दिवाकर कृष्ण, पृ.१४०) असे म्हणून ती निघून जाते.

या कथेविषयी वि.स. खांडेकर म्हणतात, “जगायचंय मला’ या गोष्टीत कठोर वास्तवता आणि तिला शोभेल अशी कथनशैली यांचा संयोग आढळतो. दिवाकर कृष्णांच्या कथांत या गोष्टीचे स्थान अगदी स्वतंत्र आहे. सुसंस्कृत स्त्री-पुरूषांमधील उत्कट प्रीतिभावनेचे नाजूक कलमाने चित्रण करणारे दिवाकर कृष्ण या कथेत पाखडीत राहणाऱ्या बाह्यतः शरीरविक्रय ही मामुली गोष्ट मानणाऱ्या पण अंतरंगात तुमच्या-आमच्याहून वेगळ्या नसणाऱ्या तरूणीचे चित्र रंगवीत आहेत. या कथेतील दाहक वास्तवता क्षणभर वाचकाला बेचैन केल्यावाचून राहत नाही.”^{२४}

विभावरी शिरूरकर यांच्या कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण -

स्त्रीमनाकडे प्रभावीपणे लक्ष वेधण्याचे श्रेय विभावरी शिरूरकर यांचे आहे. स्त्रीची विशेषतः प्रौढ कुमारिकांची कुचंबणा, नव्या समाज जीवनात निर्माण केलेली दुःखे अतिशय धीट व काहीशा बंडखोर वृत्तीने त्यांनी मांडली. त्यांच्या ‘कळ्यांचे निःश्वास’ (१९३३) या कथेतून मांडलेला जो आशय आहे तो रूढ विचारांना सुरंग लावणारा आहे. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडण घडणीच्या संदर्भात खुद्द विभावरी शिरूरकर ‘कळ्यांचे निःश्वास’ या प्रस्तावनेत म्हणतात, “१९३३ साली लिहिणारे माझे मन आधी पंधरा, सोळा वर्षे वास्तवता घडवित होते. माझे बारा वर्षापर्यंतचे लहानपण खेड्यात गेले. खेड्यात सुधारणेचा स्पर्शही नव्हता. जातीचा स्पर्शास्पर्शता समाज बिनतक्रार मानीत होता. पुरूषांनाही शिक्षण नव्हते, मग स्त्रियांना कुठले? -- मुलींची लग्ने आठ नऊ वर्षांच्या वयाला होत. पापपुण्यांचा विधिनिषेध तीव्र होता. धर्माचा जबरदस्त पगडा लोकांवर होता.”^{२५}

‘कळ्यांचे निःश्वास’ या कथासंग्रहातील ज्या कथा आहेत, त्या प्रेमातील असफलता, विवाहातील निराशा वाट्याला आल्यामुळे मनाशी झुरणाऱ्या स्त्रियांनी

आपापले मनोगत व्यक्त केले आहे. 'प्रेम हे विष की अमृत?', 'रिकाम्या भांड्यांचे निनाद', 'प्रेमाची पारख', 'अविनाश', 'ताई, हेच बरे सुखाचे संसार' तर विवाहामुळे आईवडिलांशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे संघर्ष निर्माण झालेल्या 'अंतःकरणाचे रत्नदीप', 'बाबांचा संसार माझा कसा होणार?' व 'त्याग' या कथा आहेत.

'प्रेम हे विष की अमृत?'

या कथेत अरुण व उषा यांच्या निखळ मैत्रीला समाज दुषणे देतो. तेव्हा त्या दोघांनाही चीड येते व ते यावर चर्चाही करतात. अरुणचे लग्न सुधाशी होते. तेव्हा उषा व सुधा यांची मैत्री जमल्यामुळे उषा त्यांच्या घरी येते जाते. पण तेव्हा लोकांच्यात आणखी कुजबुज सुरू होते तेव्हा उषा त्यांच्या घरी जाण्याचे टाळते. त्यामुळे अरुणची तब्येत जास्त बिघडते. इकडे उषाचेही मनस्वास्थ्य बिघडते व ती आत्महत्या करण्याचा निर्णय घेते. जवळ येणाऱ्या आगगाडीची तिला भिती वाटते. परंतु अरुणशी विवाह करून संसार करावा ही स्वार्थी वृत्ती तिच्या मनात डोकावते. स्वार्थ त्यागाचा निर्णय घेते पण त्यागाबद्दल तिच्या मनात शंका येते. यामुळे उषा विचारात पडते. तिच्या मनाच्या अनिर्णित अवस्थेत ही कथा संपते.

'रिकाम्या भांड्यांचे निनाद'

या कथेत मनाने मोकळा असलेला व विनोदी स्वभावाच्या चारुदत्तवर काशी प्रेम करू लागते. त्यामुळे येणाऱ्या चांगल्या स्थळांना ती नकार देते. चारुदत्तला जेव्हा ती सांगते तेव्हा आपल्या मनात तसे काहीच नाही म्हणून नकार देतो. विश्वासघातकी, फसवा, लुटारू अशा शब्दांत ती त्याला बोल लावते.

चारूदत्तचे मित्र दामोदरपंत हेही प्रेमात पोळलेले असल्याने काशी व दामोदरपंत हे समदुःखी भावनेने एकत्र येतात. त्या दोघांचाही एकमेकांवर जीव बसतो. त्या काळातच भैय्यासाहेब नावाच्या वकिलाशी तिची ओळख होते. त्यामुळे तिच्या मनातून दामोदरची किंमत कमी होते. त्यामुळे दामोदरपंत दुसऱ्याच मुलीशी लग्न करतो.

जेव्हा काशी भैय्यासाहेबांना लग्न करण्याची विनंती करते. तेव्हा भैय्यासाहेबही उडवाउडवी करतात. तेव्हा ती विष पिण्याचा प्रयत्न करते. पण तोही प्रयत्न यशस्वी होत नाही. तिच्या आयुष्यात आलेले तिघेही पुरुष सुखी होतात, पण काशी मात्र एकटी राहते. चारूदत्तने तिला नकार दिल्याने आपल्या मनोवस्थेबद्दल ती म्हणते, “पुरुषाच्या प्रेमळपणाची व जिह्वाळ्याची माधुरी मी चाखली होती. त्यामुळे माझ्या मनात मी किती निश्चय केले, तरी त्याच वेड्या इच्छेने ते विसरून गेले. ‘कोणत्याही पुरुषाशी मैत्री करणार नाही’ हा निश्चय करित करितच एकीकडे नकळत मी दामोदरपंतांच्या पाशात सापडत होते.”^{२६} काशीचे मन संवेदनशील आहे. भावनांमध्ये वाहून जाणाऱ्या मनाची स्थिती या कथेत दिसून येते.

‘प्रेमाची पारख’

‘सिंधू’ ही या कथेची नायिका आहे. बी.ए. करून ती बी.टी. चे शिक्षण घेत असते. माधव नावाचा विद्यार्थी तिच्या घरी निरोप सांगण्यासाठी येतो व त्याच्या ओळखीचा परिणाम प्रेमामध्ये होते. वडिलांना सांगूनही त्यांनी काही न बोलल्याने ती माधवरावांना टाळते. वडिलांच्या विरोधामुळे माधवरावांचे जास्तच आकर्षण तिला वाटू लागते. आपल्या कुलाचा नावलौकिक वाढेल असे काहीतरी सिंधूने करावे अशी तिच्या आईवडिलांची इच्छा असते. परंतु प्रेमात गुरफटल्यामुळे

कर्तव्याकडे दुर्लक्ष होते. प्रेमामुळे तिला न जाणवलेल्या दोषांची व त्यांच्या अरेरावी गाजवण्याच्या वृत्तीची जाणीव झाल्यामुळे तिचा भ्रमनिरास होतो. त्यामुळे भिन्न मते असलेल्या व्यक्तींनी एकत्र येण्यापेक्षा वेळीच दूर राहिलेले बरे असे ती मत मांडते. माधरावांसारख्या पुरुषाशी आपला जन्माचा संबंध जुळला तर आपला संसार सुखाचा होणार नाही याची तिला जाणीव निर्माण होतो. म्हणूनच त्याच्यावर मनोमन प्रेम करीत असूनही त्याच्यापासून वेगळे राहण्याचा ती निर्णय घेते.

तिच्या मनात होणारा प्रेमाचा उद्भव, प्रेमाबाबतची मनाची उभारी, प्रेमामुळे निर्माण होणारे तणाव आणि प्रिय व्यक्तीविषयी मन विटल्यामुळे उत्पन्न होणारी नावड या सर्व भावनांचे पदर विभावरी शिरूरकर यांनी उलगडून दाखविले आहे.

‘अविनाश’

माणूस कितीही सुशिक्षित असला व योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता असली तरी तो परिस्थितीशरण कसा बनतो याचे चित्रण यात आलेले आहे. अविनाश व नीरा दहा वर्षे एकत्र संसाराची मनोचित्रे रंगवितात. नीरा डॉक्टर असते तर अविनाश बी.एस्सी.पी.एच.डी.असतो. अविनाश हुशार असला तरी तिच्या तोलामोलाचा नसतो. म्हणून तिचे वडील मृत्यूशय्येवर असतानाही तिच्याकडून दोन वचने घेतात. एक अविनाशशी लग्न न करण्याचे व दुसरं रविकांत नेने यांच्याशी लग्न करण्याचे. वडिलांच्या आत्म्याला शांती लाभावी म्हणून नीरा नेने बरोबर लग्न करते, परंतु संसारात मात्र ती सुखी होत नाही.

मनाने अविनाशला पती मानलेल्या नीराला रविकांतबरोबरचा संसार म्हणजे एक व्यभिचारच आहे, असे वाटते. त्यामुळे स्वतःच्या मुलाबद्दलही तिच्या मनात

प्रेम निर्माण होत नाही. वडिलांना दिलेली वचने पाळण्यासाठी अविनाशला दिलेला शब्द ती मोडते. म्हणजेच अविनाश, नीरा व रविकांत हे तिघेही दुःखी होतात.

‘ताई, हेच बरे सुखाचे संसार!’

इंग्रजी शिक्षणाचा गंधही नसलेल्या व असणारे मराठी शिक्षणही अपुरे असणाऱ्या एका स्त्रीच्या मनाला नकाराचे आघात सहन करावे लागतात, अशा स्त्रीची कहाणी ‘ताई, हेच बरे सुखाचे संसार!’ या कथेत सांगितलेली आहे. केवळ कर्तव्य म्हणून तिला एका पुरुषाचा संसार करावा लागतो. तिला पाहण्यासाठी आलेल्या स्थळाने ‘बहुधा होयच समजा’ असा होकार दिलेला असतो. परंतु दीड महिन्यांनी मुलीचे शिक्षण नाही म्हणून नकार येतो. मनात असलेल्या तरुणाशी तिचा विवाह होत नाही. सुशिक्षित स्त्रिया वाचनात मत गुंतवितात, पण अशिक्षित स्त्रियांचे मात्र शरीर उद्योगात, कामात रहाते, पण मनात अनेक विचारांचे श्रैमान सुरूच असते. म्हणून जो सारडा कायदा आहे त्यावर तिने टीका केली आहे. मुलींना न शिकवता अशिक्षित ठेवले तर तरुणपणांत त्यांची मने भरकटतात, अनेक प्रकारचे विचार हैराण करतात. याचा अनुभव ती स्वतः घेत असते.

एखाद्या मुलीचे लग्न दोन-तीन वेगवेगळ्या तरुणांशी जुळवून मोडते तेव्हा त्यात इतके बाऊ करण्याचे कारण नाही असे आपले मत मांडते. स्वतःचा अनुभव सांगताना ती म्हणते, “जो कोणी मला पाहून जाई, त्याच्याकडून उत्तर येईपर्यंत त्याच्याबद्दल मी विचार करित राही. त्याने नाही म्हटले की दुसऱ्याबद्दल. धिक्कार असो माझ्या मनाचा! मनाने मी किती पापे केली असतील आणि किती जणांना माझ्या मनात यजमान म्हणून वागवले असेल कोण जाणे!” (ताई, हेच बरे सुखाचे संसार!, पृ.५१)

अशा प्रकारच्या प्रामाणिक निवेदनामुळे या कथेतील नायिका जिवंत हाडामाणसाची स्त्री वाटते.

अंतःकरणाचे रत्नदीप

या कथेतील नायिका 'यमू' कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असते. ती सारस्वत असल्याने रूप व पैसा यांच्या अभावी विवाह होणे कठीण असते. तिला रूप नसल्याची जाणीव लहानपणापासूनच तिच्या मनावर बिंबवलेले असते. म्हणूनच तिचे मन ओळखणारा तरुण, जातीने प्रभू असला तरीही ती त्याला पसंत करते. त्यामुळे ती आंतरजातीय विवाह करण्याचा निर्णय घेते. त्यामुळे तिचा भाऊ तिच्याशी संबंध तोडतो व तिचे शिक्षणही बंद करण्याचा निर्णय घेतो. आपण आपल्या कुरूपपणाची वकिली करित आहे, असे इतरांना वाटण्याचा संभवही तिने मान्य केलेला आहे. तिच्या मनात येते की, "देवाने असे केले असते तर प्रश्नच नव्हता, की कुरूप माणसांना आपल्या असल्या भावनाच नसायच्या" (अंतःकरणाचे रत्नदीप, पृ. १७)

कथेच्या अखेरीस तिच्या मनाची वैचारिक पातळी विचित्र परिस्थितीतून निर्माण झालेली आहे. आपल्या लग्नाचाच विचार न करता यमूने आई, भाऊ व समाज यांचेही दृष्टिकोण विचारात घेतलेले आहेत. ती म्हणते, "मला किती तरी वेळा वाटते, की आई काय, बाप काय, भाऊ काय किंवा कोणी काय, सर्वांचे प्रेम आणि माया स्वार्थीने थोडीबहुत तरी रंगलेली असते." (अंतःकरणाचे रत्नदीप, पृ. १६) सर्वांच्या प्रेमाला स्वार्थी ठरविताना आपणही स्वार्थी आहोत हे तिने मान्य केले आहे.

बाबांचा संसार माझा कसा होणार !

या कथेमधून लेखिकेने सुशिक्षित प्रौढ कुमारीकांच्या लग्नाआड आलेला आर्थिक प्रश्न मांडलेला आहे. कथेची नायिका वडिलांच्या मोठ्या कुटुंबाची जबाबदारी पेलण्यासाठी नोकरी करून अर्थार्जन करित आहे. मुलीच्या पैशावर कुटुंबाचा चरितार्थ चालवू पाहणारे तिचे वडील तिच्या वाढत्या वयाचा विचार करित नाहीत. एवढेच नव्हे तर विवाह करून मिळणारे संसारसुख कसे फोल आहे याचे समर्थन ते करतात. संस्कारक्षम नायिका असूनही तिला या गोष्टीचा राग येतो. तरीसुद्धा ती त्या गोष्टीचे स्पष्टीकरण करू शकत नाही. वडिलांच्या दडपणाखाली तिचा भावनिक व मानसिक कोंडमारा होतो. आपला स्वतःचा संसार प्रश्न कधी सुटू शकेल असे तिला वाटू शकत नाही. म्हणून तिच्या अंतःकरणात स्फुरलेला 'बाबांचा संसार माझा कसा होणार' असा रोकडा प्रश्न यथार्थ वाटतो. कुमारिकेच्या मनातील ही खळबळ लेखिकेने परखडपणे व्यक्त केलेले आहे.

या कथेमधून बंडखोरी प्रकषिणे व्यक्त झालेली आहे. तिचे मूळ लेखिकेच्या वास्तववादी, प्रांजळ भूमिकेत आहे. या संदर्भात डॉ. इंदूमती शेवडे म्हणतात, "स्त्री मनाकडे प्रभावीपणे लक्ष वेधण्याचे श्रेय विभावरी आनंदकर, नाशिककर, टिळक, कृष्णाबाई यांनी स्त्री मनातील व्यथा सांगितल्या. पण तिचे निवेदन परंपरेच्या शिष्टसंमत मर्यादा पलीकडे गेले नाही. विभावरिणी प्रत्यक्ष या मर्यादा ओलांडल्या. स्त्रीची विशेषतः प्रौढ कुमारीकांची कुचंबणा, नव्या समाज जीवनाचे निर्माण झालेली दुःखे अतिशय धीट व काहीशा बंडखोरी वृत्तीने त्यांनी मांडली. 'कळ्यांचे निःश्वास' (१९३३) या त्यांच्या पहिल्याच कथासंग्रहाचा खूप बोलबाला झाला. त्यांच्या टोपण नावामुळे व कथेविषयी बरेचसे कुतुहल निर्माण झाले व त्यातील गुणांपेक्षा लेखिकेच्या नावाचा शोध घेण्यात तत्कालीन लोकांचे अधिक श्रम खर्च झाले हे जरी खरे असले तरी या कथेतील प्रांजळ व परंपरेला धक्का देणारे प्रतिपाद्य अधिक लक्षवेधी होते हे निश्चित."^{२७}

‘त्याग’

‘त्याग’कथेतील नायिकेच्या जीवनात निर्माण झालेली विवाहाची समस्या अंतर्मुख करायला लावणारी आहे. तिच्यावर अकालीच वडिलांच्या कुटुंबाचा आर्थिकभार पेलण्याची जबाबदारी येऊन पडली आहे. म्हातारे झालेले वडील तिच्या लग्नासंबंधी विचार निर्णय घेताना चिंतातूर बनतात, असाह्य बनतात. पण मुलीवरील अतुट प्रेमापोटी चालून आलेल्या स्थळाला मान्य करून मुलीचे भले करावे मग आपल्याला दारिद्र्यात होरपळावे लागले तरी चालेल असा मनाचा निर्धार ते करतात. त्यांच्या मनाची ही त्यागाची तयारी पाहून नायिकेचे हृदय हलवून सोडते. आपण आपल्या वैवाहिक जीवनाची स्वप्ने रंगवीत आहोत, पण त्यामुळे या कुटुंबाची होळी होणार आहे याची तिला तीव्रतेने जाणीव होते. शिवाय सर्व भावंडांत आपण मोठे असल्यामुळे वडिलांनी आपल्या शिक्षणावर सर्वात अधिक खर्च केला आहे. यामागे भविष्यात तिच्याकडून आपल्याला हातभार लागावा असा त्यांचा हेतू नसून ती सुशिक्षित आणि स्वावलंबी बनावी हीच त्यांची धारणा होती.

हे सर्व जाणण्याइतपत नायिका संवेदनशील आहे. त्यामुळे ती स्वतःच्या सुखाचा विचार मनातून मोठ्या प्रयत्नाने काढून टाकते. हा निर्णय तिच्या सर्वस्वाचा, त्यागाचा निर्णय असतो. केवळ आर्थिक कमतरतेमुळे प्रौढ तरुण मुलींच्या विवाहाला फाटा मिळणे म्हणजे अशा कळ्य न उमलताच सुकून जाणे होय.

तू आई का दावेदारीण ?

या कथेतील नायिकेचे नाव ‘लीला’ आहे. वडील हयात नाहीत. तिची आई व मानलेला तिचा भाऊ यांचे नाते वाजवीपेक्षा जास्त जवळकीचे असतात.

त्यामुळे लीलाला सतत आईचा राग येत असतो. त्यामुळे आई व तिचा सतत वाद होतो. त्यानंतर काही प्रसंग घडतात व तो मामा तीन चार महिने नाहीसा होतो. लीलाच्या आईचा स्वभाव बदलतो. त्यामुळे तिला समाधान लाभते. पण एक दिवस शेजारणी लीलाच्या लहान बहिणीला प्रश्न विचारतात की, 'तुला भाऊ हवा की बहीण?' असा प्रश्न ऐकून तिला सगळा प्रकार तिच्या लक्षात येतो. त्यामुळे आईजवळ राहण्यापेक्षा त्या दोघी मावशीकडे जातात. तेथेही आईच्या अशा वागण्यामुळे त्यांना वाटेला लावतात. तेव्हा लीलाच्या मनात येते की आपले जर लग्न झाले तरच यातून सुटका होईल म्हणून ती लग्नाचा विचार करते.

लग्न ठरल्यावर तिला आनंद होतो. लग्नात गौरीहाराजवळ बसून पूजा करीत असताना, लग्नाला अवघे दहा मिनिट कमी असताना नवऱ्याच्या हातात तिच्या आईच्या वाईट वागणुकीविषयी तार येते. त्यामुळे तो लग्नमंडपातून निघून जातो व लग्न मोडले जाते. तेव्हा तिच्या मनापुढे प्रश्न निर्माण होतो की, ही आपली आई की दावेदारीण?

अशाप्रकारे लीलाच्या मनाची दयनीय अवस्था लेखिकेने मांडलेली आहे.

'प्रेम की पशुवृत्ती'

या कथेतील नायिकेने वडिलांनी आईला दिलेला त्रास तिने पाहिलेला असतो. त्यामुळे त्यांच्या चाळ्यांना, वागणुकीला घाबरून तिची वहिनी कायमची माहेरी जाते. त्यामुळे तिच्या मनात पुरुष जातीविषयी तिटकारा निर्माण होतो. लग्नाबद्दल तिच्या मनात घृणा निर्माण होते. पण प्रभाकरच्या सहवासात नायिका इंदूची मनोवृत्ती बदलते व शेवटी तिचे लग्नास अनुकूल मत होते.

पुरुषाबद्दल तिरस्कार बाळगणारी, बरीचशी चिडखोर असलेली इंदू जितक्या ठळकपणे वाचकांच्या नजरेसमोर उभी राहते, तितकेच तिचे हळुवार आणि मृदू रूपही वाचकांच्या मनावर कोरले जाते.

‘कळ्यांचे निःश्वास’ मध्ये कथांचे विषय तरुण स्त्री, तिच्या तारुण्यसुलभ भावना व वासना आणि प्रेम व विवाह या बाबतीतला दृष्टीकोण चित्रित केलेले आहे.

लेखिकेने या कथांमधील तरुण स्त्रियांना कळ्या असे म्हटले आहे. कळ्या सुकण्याची कारणे सांगताना लेखिका म्हणते, “कधी दवबिंदूनी कळीला छेडल्याने ती विद्ध होऊन सुकेल, तर कधी पुढच्या गोड स्वप्नात गुंगून मायघरी मायेच्या अंकावर असताच ती वणव्यात सापडेल, कोणी मोठ्या प्रीतीने तिच्या कोवळ्या गळ्याला नखं लावील, तर कोणी तिला मस्तकी धारण करण्याचे अमिष दाखवून, आपल्या मस्तकातील कुविचारांच्या धर्मीने तिला करपवेल, कधी झंझावाताचा धांगडधिगा सहन न झाल्याने ती गळून पडेल, तर कधी अंगच्या भिन्नेपणाने, नाही तर अंगदोषाने जागच्या जागी काळवंडून जाईल.”^{२८}

भालचंद्र फडके शिरूरकरांच्या कथालेखनाविषयी म्हणतात की, “विभावरीबाईची प्रत्येक कथा म्हणजे एक प्रश्न आहे. ती तंत्राच्या चौकटीत बसत नाही. परंतु प्रश्नार्थक कथेचा वेगळाच घाट तिला लाभला आहे.”^{२९}

विभावरी शिरूरकर यांच्या ‘कळ्यांचे निःश्वास’ या कथासंग्रहातील कथांचे विषय विवाह, संसार, हुंडापद्धती हे आहेत. एकंदरीत कथा या वाङ्मयप्रकारामध्ये विभावरी शिरूरकरांच्या कथालेखनाने मोलाची भर घातली आहे.

श्री. म. माटे यांच्या कथांतील उपेक्षितांचे चित्रण (उपेक्षितांचे अंतरंग व माणुसकीचा गहिवर)

दलित साहित्य व ग्रामीण साहित्य हे जे दोन वाङ्मय प्रवाह आज मराठी वाङ्मयात ठळकपणे दिसतात, त्यांची पाळेमुळे शोधायची असतील तर श्री. म. माटे यांच्या वाङ्मयात डोकावणे अपरिहार्यपणे ठरते. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा दुःखाकडे बाहेरून सहानुभूतीने बघत लिहित नाहीत तर ग्रामजीवनाच्या दुःखाशी समरस होऊन ते कथा लिहितात.

श्री.म.माटे यांचे 'उपेक्षितांचे अंतरंग' (१९४१) व 'माणुसकीचा गहिवर' (१९४१) हे दोन महत्त्वाचे कथालेखन आहे. त्यांच्या या कथालेखनात भावनेचा उमाळा व सूक्ष्म निरीक्षण आहे. त्यांच्या 'उपेक्षितांचे अंतरंग' या कथासंग्रहात दलित, उपेक्षित यांचे चित्रण सामग्र्याने केलेले दिसते.

१) बन्सीधर! तू आता कुठे रे जाशील

ही एक व्यक्तिप्रधान कथा आहे. या कथेची सुरुवात सातारा जिल्ह्यातील 'लेंगरे' या गावी कातकऱ्यांच्या तळावर होते. दहा-बारा झोपड्या, आसपास फिरणारी कुत्री, गाढवे यावरून समजते की, ही वस्ती दारिद्र्याने गांजलेली होती.

'बन्सी' हे या कथेतील प्रमुख पात्र आहे. त्याच्या भोवतीच सर्व कथा वेगवेगळ्या अंगांनी वळविली आहे. दहा-बारा वर्षांचा असणारा हा बन्सी दिसायला सुकुमार मुलगा. इतर मुलांचे घरटी पाडणे, पिलांची अंडी पाडणे हे उद्योग तो करित असत. तरीही सर्व मुलांच्या त्याच्यावर जीव होता. बन्सी कसा होता हे सांगताना माटे म्हणतात, "बंछी सुमारे बारा वर्षांचा असावा. उन्हाने व उघड्यावरच्या वापराने त्याचा चेहरा रापला असला तरी तो लालवट गोरा होता. नाक काहीसे लांब असून कपाळातून निघताच उचललेले असल्यामुळे त्याचा रुंदट

चेहरा सुशोभित दिसे. बंछीचे डोळे घारे, बदामी रंगाचे असून उन्हाच्या तिरपीने त्यात तांबड्या रेषा उमटलेल्या होत्या. त्याच्या डाव्या गालावर लहानसे निळसर ल्हासे असून ओठ सारखे मिटून धरण्याची त्याला सवय होती. गेल्या दोन वर्षांपासून त्याच्या हनुवटीवर एक लांबच्या लांब व्रण पडला होता. जसे काही काटेच्याने निघालेला खोल ओरखडा भरून निघाला आहे. मांडीपासून त्याच्या पायाचा घाट व पावलांचा मलिन सुकुमारपणा शहरात शाळेत जणांच्या मुलालाच शोभला असता.”^{३०}

बेम्त्याच्या बापाचे नाव चिम्या. सर्व व्यक्तींवर याचा वचक होता. हा आडदांड पुंड महातामसी होता. बन्सीवर याचा जीव होता. त्याच्या बायकोचे नाव तुळशी. ती देखील बन्सीवर पुत्रवत प्रेम करते. या चुकल्या वासरावर तिचे भारीच प्रेम होते. बन्सीबद्दल भावना व्यक्त करताना चिम्या म्हणत, “कारबारनी, जरीमरीनं तडाका दिला, प्वारं पटापट मेली. येताळ जरीमरी आता जरा निवल्यावानी झाल्याती. ह्ये बग या देव माणसाला नीट्टु सांभाळ, अग ह्यो देवाचा बाळ हाई, ह्येला घव्हाचा तुकडा घाल, मास्कांड घालू नगं.” (उपेक्षितांचे अंतरंग, पृ.११)

काही भिकारी कातकरी त्याच्या तळावर भिकेस येतात. ‘उलट उलट माघारा प्राण्या का गोते खासी’ अशा इशारतीचे व ‘बिकटवाट’ असे चालीचे पद म्हणताच बन्सीचे चित्त भलबलून जात असे. एकूणच त्याला तळावर मिळणारी वागणूक ही प्रेमळ होती. पण त्याच्या चित्ताला एक निराळीच ओढ होती. एके रात्री बन्सी या सर्वांना सोडून जातो.

बन्सीचा बाप जयपाळ त्याला भेटतो. बन्सी जेव्हा घरी जातो तेव्हा त्याला त्याची आई दिसत नाही. घर सोडून तो आईकडे जातो. तेथेही त्याची आई मोहन नावाच्या वेगळ्याच माणसाबरोबर राहत असते. हे त्याला सहन होत नाही. तो आईलाही सोडून जातो.

एकूणच बन्सीला घर हवे असते. त्या घरात त्याला आई आणि वडील दोघेही हवे आहेत. ही त्याची इच्छा अतृप्त राहते. त्याच्या मनात जी पोकळी आहे ती जीवघेणी आहे. तो कमालीचा अस्वस्थ होतो. लेंगऱ्याच्या माळावर पुन्हा तो परत येतो. या ठिकाणी त्याच्या दैवदुर्विलासाचे वर्तुळ पूर्ण होते. तिथे तुळसाईलाही धरून नेलेले असते. ही सर्व दृश्ये बघून तो आक्रोश करू लागतो. त्याची घुसमट होते.

अशा प्रकारे बन्सीचा निर्व्याजपणा, त्याची निरागसता, पोरकेपणा माटे यांनी अत्यंत प्रांजळपणे रंगविला आहे. शेवटी माटे म्हणतात, “एक लांबोळे, चोपलेले रोडके कुत्रे त्याच्या शेजारी दोन पाय पसरून दीनवाणेपणाने त्याच्या तोंडाकडे पहात बसले आहे. माझ्या गोड बन्सीधरा! तू आता कुठे रे जाशील?” (उपेक्षितांचे अंतरंग, पृ.१९) या वाक्यात कारुण्याची डूब आहे. बन्सीविषयी वाचकांच्या मनात आपुलकी निर्माण होते. भविष्यकाळात पोरका बन्सी कुठे जाणार याचा वाचक अंतर्मुख होऊन विचार करतो. हेच या कथेचे यश आहे.

कृष्णाकाठचा रामवंशी

या कथेमध्ये दलितांच्या आत्मोद्धाराच्या चळवळीचे भाकीत आहे. डोंगराच्या घळीत सत्या बसला आहे. दिसायला सत्या राकट, खांद्यावर काळीभोर घोंगडी अन भरदार छाती आहे. त्याची छाती म्हणजे शौर्य आणि साहस यांचे वसतीस्थान आहे. श्री. म. माटे याचे वर्णन करताना म्हणतात, “मनगटासारख्या त्याच्या जाड मिशा झुबकेदार असूनही आखल्यासारख्या दिसत. तिरप्या रोखाने वाढत जाऊन आणि वाटेत भेटणारे गालावरचे केस सामील करून घेऊन त्याच्या कानापर्यंत जाऊन पोहचल्या होत्या. डाव्या कानातील चोभ्यातून लोंबणारा त्याचा घेरदार बाळा कोणत्याही मानी स्त्रीने आपल्या नथेचा गाडा म्हणून योजिला असता.

पलिकडे त्याचा जोडा, एक सरळ आणि एक कलावर असा पडला होता. त्या जोड्याच्या एकेका तडाख्याने सत्याने कैकांस पाणी मागू दिले नव्हते.”^{३१}

नरसू, पांड्या, यल्लप्पा, धोंड्या हे त्यांचे साथीदार होते. लहानमोठ्या कोणत्याही कामाला ते त्याला मदत करीत असत. एके दिवशी अमावस्येच्या किरीं रात्री इंदापूरकरांच्या घरावर ते दरोडा टाकतात. सगळीकडे सामसूम झाल्यावर घरावर दगड यायला लागल्यावर लोकांची पाचावर धारण बसते. तेव्हा सावित्री नावाची स्त्री त्यांना सामोरे येते. घरी पाहुणा आल्यावर आपण जसे स्वागत करतो अगदी तसेच ती स्त्री देखील त्या दरोडेखोरांचे स्वागत करते. आलेल्या दरोडेखोरांना पाहुणे समजून त्यांना दूधभात जेवायला घालते. नंतर दागिन्यांचा डबा त्याच्या हवाली करते. या झाल्याप्रकाराने सत्या व त्याचे साथीदार पालटतात. सत्या सावित्रीला बहीण मानतो व तिला दंडवत घालतो.

सत्याची मुद्रा उग्र व क्रूर खरी पण त्याची वागणूक अत्यंत सौम्य व शांत होती. त्याचे बोलणे ममतेचे व मृदू होते. याचे उदाहरण म्हणजे शाळेत घडलेला प्रसंग होय. सत्या जेव्हा शाळेत येतो. तेव्हा सर्वनाच त्याचे भय वाटते. पण सत्या कुणाला प्रेमाने जवळ घेऊन कुरवाळी! तो कुणा मुलांच्या पाठीवर शाबासकी देई. लहान मुलांना मिठाई वाटून संतुष्ट करणारा सत्या गणू हलवाईच्या पोटावर मारत नाही. तो उपाशी मरणार नाही याकडे लक्ष देतो. कधी न पाहिलेली शंभराची नोट गणू हलवाईच्या हातावर ठेवून त्याला खूश करतो.

त्याची लुटालुट ही सुद्धा गरिबांसाठी आहे. तो म्हणतो, “गोरगरिबांनू उचला! उचला! उचला गुंदळा! राती पोटभर भाकर खा!” (कृष्णाकाठचा रामवंशी, पृ. २६) ही त्याची गर्जनाच याची साक्ष देते. रक्मी, त्याची रखेली. हीच शेवटी त्याचा घात करते. न्याय कचेरीसमोर दिलेली त्याने साक्ष मोठी मार्मिक व त्याच्याच व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकते. सत्या म्हणतो, “सायेब, चोर कोण? मला

अन माझ्या मैतरांना तुम्ही चोर म्हणता? आमी चोर न्हाई. आमच्या पोतीत लिवलया की आमी परबू रामचंद्रांचं चाकूर हाओ. आमी चोर न्हाई. राम अन सितामाय वनात आली तवा आमी त्येंची शेवाचाकरी करीत होतो. आमाला चोर म्हणू नगा.”(कृष्णाकाठचा रामवंशी, पृ. ३०)

पण त्याचे कोणीही ऐकून घेत नाही. शेवटी त्याला फाशीची शिक्षा होते. तो फाशी जात होता, पण लोक मात्र स्फुंदत चाललेले असतात.

पुरंदरचा नामा

‘पुरंदरचा नामा’ या कथेच्या आधारे माटे यांनी हेलकऱ्यांच्या कष्टप्रद जीवनाचे चित्रण केले आहे. तसेच खेडूत व नागर माणसे यांच्यातील राहणीमान, विचारांची तफावत या कथेतून चित्रित होते.

श्रीनिवासराव, शरयूबाई, सुंदराबाई व बनूवन्सं हू सर्व मंडळी सृष्टी सौंदर्याने सजलेला पुरंदरगड पहायला जातात. पायथ्यापर्यंत गाडीने येतात तोच दहा-पाच गावठी माणसं त्यांचे सामान-सुमान उचलण्यासाठी गोळा होतात. त्यापैकीच नामा. ‘नामा’ हे या कथेतील मुख्य पात्र आहे. हा सासवडला राहणारा, कसेबसे ओले कोरडे खाऊन पोटाची खळगी त्याला भरावी लागते, इतका तो दरिद्री आहे. टिचभर जमिनीचा तुकडा सावकाराकडे गहाण पडल्याने हे हेलकऱ्याचे काम तो व त्याचे साथीदार करतात. यांची परिस्थिती हलाखीची आहे.

श्रीनिवासरावांनी लग्नाविषयी विचारताच नामा म्हणतो, ‘आमची गरिबाची कशाची लग्नं होत्याती, काका! न्हवरीचं बाप शंबर शंबर रुपइ मागत्यात, आमाला पर पोटाला खाया न्हाई, आमी शंबर कुठलं देणारं!’ (पुरंदरचा नामा, पृ.३९)

अशाप्रकारे डोंगराळ प्रदेशात राहणाऱ्या माणसांची स्थिती अत्यंत विदारकपणे माटे यांनी चित्रित केलेली आहे.

सावित्री मुक्यानेच मेली !

श्री. म. माटे यांनी या कथेत एका लग्न झालेल्या स्त्रीची, तिच्या पातीव्रतेची कथा सांगितली आहे. सावित्री व पद्माकर, पद्माकराचे आई वडील व भाऊ रामा असे त्यांचे सुखी कुटुंब असते. पद्माकरला खून, दरोडेखोर म्हणून जन्मठेपेची शिक्षा होते. याचा धसका सत्यभामा म्हणजे पद्माकरची आई व वडील नाना घेतात. ते अन्न सोडतात व फक्त फलाहार करून राहू लागतात. सावित्रीही त्यांच्यासारखे करू लागते. तेव्हा ते दोघेजण तिला समजावून सांगतात की, 'तू असे करू नकोस, पद्माकर परत येईल, भिऊ नकोस, आम्ही मात्र तोवर जगत नाही, रामा आहे. देवदयेनं घरात पुरेसं आहे.' (सावित्री मुक्यानेच मेली, पृ.८२) तिला माहेरचे विशेष कुणी नव्हतेच. त्यामुळे तिचे सासुसासरे हेच तिचे आईवडील होते.

सावित्री अठरा वर्षाची व रामा सरासरी दहा वर्षाचा असावा. रामाकडून ती लिहिण्यास व वाचण्यास शिकते. रामविजय, हरिविजय अशांसारखे ग्रंथ ती सहज वाचू लागते. पद्माकरला वीस वर्षाची काळ्या पाण्याची शिक्षा झालेली असते. सावित्री आपल्या मैत्रिणींना म्हणते, 'बारा वर्षाचा वनावास संपतो तसा वीस वर्षाचा नाही का हो संपणार!' (सावित्री मुक्यानेच मेली, पृ.८४) सावित्रीची आशा व रामाचा उल्हास यामुळे पद्माकरचे घरी परतून येणे ही लवकरच घडणारी गोष्ट आहे असा आभास घरात पसरत असे.

ज्या दिवशी घरात पद्माकरचे पत्र येई त्यादिवशी ती चार सुवासिनी बोलावून गरिबांना अन्नदान करत असे. पद्माकरच्या पत्रामुळे सावित्री, पद्माकर, रामा जोडले

जातात. माटे म्हणतात, “सावित्रीच्या अंगावर मंगळसूत्राखेरीज फुटका मणीही कोणी कधी पाहिला नाही आणि साध्या सुतड्याशिवाय दुसरी लुगडीही ती कधी नेसली नाही.”^{३२} ती आपल्या नवऱ्याच्या पत्राची आतुरतेने वाट पाहते. शेवटी पद्माकरच्या येण्याचा दिवस येतो. भेट पुण्याला थत्तेशास्त्रींच्या घरी होणार असते. वर्षानुवर्षे नवऱ्याच्या प्रेमाला आसुसलेली ही स्त्री खणानारळाची ओटी घेऊन पुण्याला भेटायला जाते. तिथे सावित्रीला प्लेगची लागण होते. मृत्यू कोणाचीच वाट पहात नाही. पद्माकरची भेट होण्याच्या अगोदरच सावित्रीने शेवटचा आचका दिला.

ओंकारेश्वराच्या देवळाजवळ त्यांची गाठ पडली पण काहीच उपयोग नव्हता. पद्माकर तिला अग्नी देताना म्हणाला, “... सावित्री एक शब्द जरी माझ्याशी बोलली असतीस तरी वीस वर्षांचं माझं दुःख गेलं असतं. सगळ्या जन्मात तू अन मी एकदाही प्रेमळपणाने बोललो नाही, कारण नशिबानंच आपली उपेक्षा केली.” (सावित्री मुक्यानेच मेली, पृ.९२)

अशाप्रकारे माटे यांनी या मृत्यूच्या प्रसंगातील कारुण्य वेधक भाषाशैलीने अधिकच गहिरे केलेले आहे. सावित्रीच्या ओठापर्यंतचा अमृताचा प्याला काळाने हरवून नेला व त्यामुळे ती दुर्दैवी ठरली. एकूण कथेत सावित्रीचा दैवदुर्विलास चित्रित करून शोकपर्यावसायी शेवट केला आहे.

तारळखोऱ्यातील पिऱ्या

‘पिऱ्या’ हा या कथेतील प्रमुख पात्र आहे. सह्याद्रीचे उंच डोंगर व कृष्णा नदी यांच्यामध्ये सातारा जिल्ह्यात तारळी नदी वाहते. तारळी नदीच्या परिसरात सह्याद्रीच्या उंच डोंगरात पिऱ्या राहतो. पिऱ्याला सृष्टीने सर्व उग्र वैभव बहाल केलेले आहे. सह्याद्रीच्या उंच डोंगरात राहिल्याने तो सदृढ आहे. हाडापेराने मजबूत

आहे. केकताडची चऱ्हाटे करून ती बाजारात विकत बसणे, हा परंपरागत व्यवसाय त्याला मान्य नाही. चऱ्हाटे करण्याचे क्षुद्र व नेभळे काम नको म्हणून तो गुंड बनला आहे. कोणीतरी आपल्याला हुलीवर घालतो अन ती कामे करण्यासाठी मुलालेकरात आपल्याला रहायला मिळत नाही, याचे त्याला दुःख आहे.

वृत्तीने बेडर व क्षमाशील असणारा पिऱ्ऱ्या आपल्याला पकडायला ब्राम्हणरूपात आलेल्या पोलीसाला सोडून देतो व खंडोबाची जत्रा असणाऱ्या अमावस्येचा दिवस तो त्याच्याकडून विचारून घेतो.

केवळ चोरी करून, दरोडे घालून उदरनिर्वाह करावा अशी त्याची भावना नाही. यापेक्षाही खंडोबाचे दर्शन वर्षातून एकदा का असेना पण झाले पाहिजे, असा पिऱ्ऱ्या वृत्तीने भाविक आहे. खंडोबाच्या जत्रेत शिपाई त्याला पकडतात. कोर्टाचा निकाल लागून त्याला जन्मठेप व काळ्या पाण्याची शिक्षा होते. शिपाईच्या कडक पहाऱ्यात त्याला नेत असतात तेव्हा रडणाऱ्या चंद्रीला तो म्हणतो, “.... चंद्रे, रडू नग. तोंडात माती घालू नग, तुझ्या पोटी मी येतुया, जो पोरगा हुईल त्याचं नाव खंडुबा ठिव, कपाळावर हानून घेऊ नग, त्येला लिवनं शिकव, त्यो मोठा झाल्यावर इचारील की, माजा बा कुटं हाई, तर त्येला सांग की, त्यो सातासमिंदराच्या पलीकडे काळ्या पान्यावर हाई. जगलू-वाचलू तर अजून बी परत येईल.” (तारळखोऱ्यातील पिऱ्ऱ्या, पृ.५३) शिक्षणानेच हा समाज सुधारेल अशी त्याची श्रद्धा आहे.

सतीचे शस्त्र

‘सई’ हे या कथेतील प्रमुख पात्र आहे. माटे यांच्याच शब्दात सईचे वर्णन पाहण्यासारखे आहे. “सई नाके डोळी नीटस आणि थोडी तांबूस असते. घरची गरिबी असली तरी नवरा असताना अन आताही, तिला खाण्यापिण्याला मोताद

नव्हती. थोडा कामधंदाही करावा लागत असल्यामुळे चोळीलुगडे नेसायला तिला कमी नव्हते. सई कजाग किंवा भांडकुदळ नव्हती हे खरे, पण जिथेतिथे हसणारी किंवा लाघवीही नव्हती. तिचा हा मूळचा स्वभाव वैधव्याच्या आपत्तीने आणि मोलमजुरीच्या जाणिवेने थोडा कडक झाला होता.”^{३३}

बाळा गवंडी सारखा रंगेल प्रवृत्तीचा माणूस जेव्हा तिची छेड काढतो, हाताखालचा गडी जेव्हा काहीच साक्ष देत नाही, तिच्या प्रतिकाराचे पारडे जेव्हा तिच्यावर उलटते तेव्हा ती गोंधळते. पण दादासाहेबांसारख्या सत्प्रवृत्तीचा माणूस तिची बाजू घेतो तेव्हा तिला त्वेष चढतो. अशा माणसांच्या हाताखाली काम न करण्याचा सल्ला तर देतेच पण बाळा गवंड्यालाही ती ठणकावून सांगते, “बरं का ए वडारा? मालिक मरून गेल्याती, पण त्याचा जोडा जपून ठिवलाया म्या! जर का पुनां असं बोललास तर त्याचं जोड्यानं तुझं पैलवानाचं ढ्यार फोडल्याबिगर न्हायची न्हाई !” (सतीचे शस्त्र, पृ.५९)

सई स्वाभिमानी आहे. ती स्त्री जातीच्या त्याकाळच्या सर्व मर्यादा पाळते. कारण डोकीवर पदर, कोपऱ्याच्या पुढेपर्यंत चोळी असा तिचा पोशाख कथेत येतो. आपलं काम आणि आपला मुलगा एवढेच जरी तिचे विश्व असले तरी आलेल्या प्रसंगाला ती तोंड देते. माट्यांच्या कथेत येणारी माणसं कष्टाळू आहेत. सई ही त्यापैकीच एक आहे. माटे प्रस्तावनेत म्हणतात, “सतीच्या शस्त्रातील ‘सई’ आमच्या आळीतल्या एका लहानशा चौकात उभी राहूनच गरजली होती.” (प्रस्तावना, पृ.४) अशा अनेक स्त्रियांचे चित्र माटे यांनी आपल्या कथेत विस्तृतपणे चित्रित केलेले आहे.

अस्पृष्टाच्या डायरीतील पाने

माटे यांनी विचारल्यावरून पिऱ्या महाराने ँका दिवसाची हकीकत सांगितली. तीच येथे माटे यांनी शब्दबद्ध केली आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित वस्तीमधला हा पिऱ्या खूप दरिद्री व कमालीचा सहनशील आहे. त्यांच्या संपूर्ण आयुष्याचे नाव आहे कष्ट आणि हालअपेष्टा ! त्याचा धर्म म्हणजे उपाशीपोटी चावडीवरील कामे करत राहणे. अवमान व लाचारी त्याच्या वाट्याला आलेली आहे. निसर्गातील पाण्यालाही तो दुरावला आहे. इथल्या समाजव्यवस्थेने हे पशूचे जीवन त्याच्या वाट्याला आणले आहे. तरीही प्रतिकार करण्याची शक्ती त्याच्याकडे नाही. पण त्याच्या मुलाच्या काळात परिस्थितीत बदल होईल, असे त्याला वाटले.

रात्रभर येसकऱ्याचे काम करून थकून-भागून चार वाजता झोपलेल्या पिऱ्याला महंमदभाई 'रात्री झोपलास आता बाहेर चल!' असे म्हणतो व घेऊन जातो. त्याची बायको चंद्रा लाचारीने महंमदभाईला सांगत असते की, आपला नवरा आताच झोपला आहे. पण नाईकाला हे पटत नाही. खरे तर पुढल्या गावाला साहेब येणार असल्याची वर्दी नाईकाने द्यायची असते पण तो आपली गोणी पिऱ्याच्या डोक्यावर लादतो. पिऱ्याच्या शक्तीचे तो शोषण करतो.

उन्हाचे चटके सोसत, बोथट कुऱ्हाडीने तो कष्टाने लाकडे फोडत असतो. परंतु लाकडे लहान का फोडली नाहीत म्हणून आचारीही त्याच्यावर खेकसतो. त्याला मोबदला तर दिला जात नाहीच. याऊलट 'काय रे! कोण तु? हं हं सरकारची कामे अशीच करता का? तुम्हांला फुकट खायला हवं!' (एका अस्पृष्टाच्या डायरीतील पाने, पृ.१०६)

16797

श्री. १०६

त्याची कुठेच बंड करण्याची प्रवृत्ती नाही. निसर्गाने दिलेले हेळामधले पाणी त्याच्या तानीला भरता येत नाही. पाणी भरून नेणाऱ्या प्रत्येकाकडे ती विनवण्या करते. समाजातील उच्च समजले जाणारे कुणीही लोक तिला पाणी घालीत नाहीत. आपला मुलगा शिध्या याचा जाब विचारेल असे उत्तर तो तानीला देतो. पुढच्या पिढीने याचा जाब विचारावा अशी त्याची भावना आहे. उलट पिण्याचे बोलणे आर्जवाचे, क्षमायाचना करणारे आहे. ही अस्पृश्यता इतक्या खोलवर पोहचली आहे की दलितांना माणूस म्हणून देखील मान्यता नसल्याचे हे द्योतक आहे.

हाल, विपत्ती, काळजी, अवमान सारे काही शांतपणाने सहन करणारे अस्पृश्य पिण्याचे व्यक्तिचित्रण माटे यांनी रेखाटले आहे.

‘माणुसकीचा गहिवर’ (कथासंग्रह)

‘माणुसकीचा गहिवर’ या कथा संग्रहामध्ये माटे यांनी कष्टकरी, उपेक्षित माणसांच्या आयुष्यातील सुखदुःखे, त्यांना सोसाव्या लागणाऱ्या यातना यांचे समग्र्याने चित्रण केलेले आहे. सर्वसामान्य माणूस हा केंद्रबिंदू समजून या माणसातील माणुसकी शोधण्याचा प्रयत्न त्यांनी सातत्याने केलेला आहे. यामध्ये शंभू शिखरीचा राजा, रामभरोसी पुन्हा धन्याच्या दारात, माणुसकीचा गहिवर, शेवंतीचा खराटा, मंगळवेढ्याचे कुसू अशा कथांचा समावेश होतो.

शंभू शिखरीचा राजा

माणदेशात घडलेली ही गोष्ट माटे यांनी सांगितली आहे. स्वभावाने अत्यंत साधा, सरळ असणारा शंकर देशपांडे व सुस्वभावी, शांत, प्रेमळ असणारी त्याची पत्नी पार्वती या दांपत्याच्या आयुष्याची ही कथा आहे. दोघेही शिखर

शिंणणापूरच्या शंभू महादेवाचे भक्त होते. त्यांचा संसार सुखाने चालला होता. पोटापुरते उत्पन्न होते. गावात प्रतिष्ठा होती. त्याला कसलेही व्यसन नव्हते. एक अब्रूदार माणूस म्हणून त्याला सारा गाव ओळखत होता.

अशा सुखी संसारात एक वादळ उठते. शंकराच्या घराजवळ नाच-गाणी करणारी बबीजान नावाची बाई येते. सारा गाव ती नासवते. शंकरला हे तिचे वागणे योग्य वाटत नव्हते. बबीजान एका सोळा-सतरा वर्षांच्या मुलीला फसवून आणून वाममार्गाला लावण्याचा प्रयत्न सुरू करते. शंकराला त्या अजान मुलीबद्दल दया वाटत असते. संधी येताच 'तू या नरकात राहू नकोस' असा निरोप तो देतो. पण तिची सुटका कोण व कशी करणार? शंकर त्या मुलीची सुटका करण्यासाठी धडपडू लागतो.

एके दिवशी त्या अजाण मुलीचा खून होतो. शरीरसुखास तिने विरोध केल्याने त्या गावच्याच इनामदाराने तिचा खून करून तिचे धड वेगळे करून ते शंकरच्या विहिरीत आणून टाकतात. शरीर गावाबाहेरच्या निवडुंगात पुरून टाकतात. त्यामुळे शंकरवर खुनाचा आरोप होतो. त्याला सक्तमजुरीची शिक्षा होते. कारण गावातील काही लोकांनी त्याच्याविरूद्ध खोट्या साक्षी दिलेल्या असतात.

दुसऱ्या दिवशी पार्वती उठून, केरसुणी घेऊन पाराकडे जाते. तिथल्या पिंडीवर ओढ्याचे पाणी आणून धुते. गुराख्याची पोरं तिला सांगतात की, इथे मोठा साप आहे, चावेल. पार्वतीला हे माहीतच होते. ती म्हणते, "गाईने या पिंपळापाशी देह सोडला, जनावरासारखे जनावर निष्ठा दाखवून अंग टाकून धन्यासाठी मरून गेले. मी तर माणूस आहे आणि नवऱ्याची बायको आहे. मला काय होणार आहे? अन काही झाले तरी देव पावला! ते बारा वर्षांनी येणार म्हणतात. तोपर्यंत मी कसली राहते? या पिंपळाला प्रदक्षिणा घालाव्यात, शंभूला

नमस्कार करावा, त्यांना ठेवतात तसं आपण रहावं, पुढे काय होईल ते होईल.”^{३४}
एखाद्या तपस्वी स्त्रीप्रमाणे ती घोर तपश्चर्या सुरू करते. सारा गाव थक्क होतो.

आपला पती जसा तुरुंगात जीवन कंठीत होता तसेच जीवन जी जगू लागते. केवळ जीवंत राहण्यासाठी अत्यंत साधे जेवण जेवू लागते. फाटक्या पोत्यावर झोपू लागते. डोक्याला तेल लावण्याचे सोडून देते. अत्यंत कठोर अशी तपश्चर्या फळाला यावी अशी प्रार्थना सारा गाव करू लागतो. शेवटी बबीजानकडे आलेले जमादार, फौजदार इ.मंडळी तिच्या घरातून बाहेर पडतात. तोच गावातील अनेक घरांच्या भिंतीना जाहीरनामे लागल्याचे त्यांना दिसतात. “सरकारने अन्याय केला आहे, शंकर देशपांडे ह्याने खून केला नाही.” (शंभू शिखरीचा राजा, पृ.९) अशा ठळक अक्षरात झळकू लागलेली असतात. खुनामागचे रहस्य उलगडते. फौजदार, जमादार, हवालदार, बबीजान या सर्वांना पकडण्यात येते व शंकरची निर्दोष म्हणून सुटका होते. शेवटी शंकर व पार्वती एकमेकांना भेटतात. ‘शंभू शिखरीचा राजा’ म्हणून दोघेही जयजयकार करतात. सारा गाव त्यांना सामील होतो. अशा प्रकारे एक पातीव्रतेच्या पुण्याईची कथा आजही तिथे श्रद्धेने, अभिमानाने ऐकविली जाते.

रामभरोसी पुन्हा धन्याच्या दारात !

अत्यंत प्रामाणिकपणे नोकरी करणाऱ्या रामभरोसी नावाच्या इनामदार पहारेकरी माणसाची ही कथा आहे. रामभरोसी कसा आहे याचे वर्णन करताना माटे म्हणतात की, “त्याच्या पिकलेल्या कल्ल्यांना हनुवटीवर भांग पडलेला होता आणि त्याची निमुळती होत गेलेली टोके कानांच्या चोब्यांपर्यंत पोचलेली होती. भरोसीच्या भुवयासुद्धा पिकल्या होत्या. पांढऱ्या म्हणता म्हणता पिंगट बनत चाललेल्या त्याच्या मिशा म्हणजे भरोसीचे खरे खरे ऐश्वर्य होते.”^{३५}

रामभरोसीचा मालक पारशी आहे. पुण्यामध्ये त्याचा बंगला आहे. बंगल्यात स्वास्थ, समाधान, शांती आहे पण रामभरोसी कष्टी आहे. इतर सेवकांप्रमाणेच तो आपल्या कामात सतत दक्ष असतो. हा उमदा माणूस घर सोडून आला होता. दोन महिन्यांनी येणारे घरचे पत्र त्याला बेचैन करी. घरी बसून रहावे तर प्रपंचाची काळजी समोर येई. भरोसी महिनाभर घरी जाऊन रहात असे. घरी पाठविलेले रामभरोसीचे सर्व पैसे खाण्यावरच खर्च होत असत. त्यामुळे सावकाराचे कर्ज वाढते व त्यावरील व्याजाच्या डोंगराची काळजी त्याला सतावते.

एकेदिवशी रामभरोसी बायकोला म्हणजेच रूपरेखाला व धाकट्या मुलाला घेऊन पुण्याला येतो व बंगल्यावरील कोठडीत राहू लागतो. मोठा मुलगा व मधला मुलगा दोघेही कामासाठी हातपाय हालवू लागले होते. त्यांच्या मिळकतीवर कसेबसे चालेल आणि आता मुलांचे मुलांनी पहावे असा विचार करू लागतो. रूपरेखाला मात्र नवऱ्याने दारात मालक येताच फाटक उघडून साहेबाला सलाम ठोकणे व द्वारपालाच्या घरकुलात उभा राहणे ही वागणूक तिला अपमानास्पद वाटे. कोणीही माणूस फाटकाजवळ आला तर त्याला कोण हवे नको ते विचारायचे. साहेब, तानीबाई, रतनबाई इतकेच काय पण लहान लहान मुलेबाळे जरी आली तरी खटकन ताठ होऊन सलाम करावा लागे आणि एखाद्या झोंब्या कुत्र्यासारखे दारावर उभे रहावे लागे. भरोसीने मुले आणली आहेत ते समजताच न सांगता मालकाने त्याला दहा रुपये जास्त द्यायला सुरुवात केली.

सावकाराकडे जमिनी गहाण पडल्या. या घरातील खिन्न वातावरणाचे पत्र रामभरोसीला येते. पण वृत्तीनेच समाधानी, शांत असणाऱ्या रामभरोसीच्या पोराच्या चित्ताचा दाह जाणवू लागतो. त्याची रामावर अतूट श्रद्धा आहे. तो मुलाला पत्र लिहितो, 'तू धीर सोडू नकोस. अयोध्येचा राजा रामचंद्र तुझ्या साह्याला आज ना उद्या येईल. आपण काही पाप केलेले नाही. कुणाला फसविलेले नाही, देव

आमचा सारथी होईल.' (रामभरोसी पुन्हा धन्याच्या दारात, पृ.२७) देवावरची त्याची श्रद्धा याठिकाणी दिसते. जमिनीचा विचार करण्यापेक्षा तो पोराच्या चित्ताचा विचार करतो व देवावर हवाला ठेवतो.

त्याच्या मनात अनेक विचार योतात. नवकोट नारायणाची सेवा करूनही मी भिकारीच राहिलो. भिकच मागायची तर पोराबाळात जाऊन तरी मागावी, या विचाराने त्याने नोकरी सोडण्याचा विचार मालकापुढे बोलून दाखविला. इमानी नोकराला सोडायला मालक ही तयार होत नसतो. शेवटी मालक त्याची इतकी दीर्घ सेवा जाणून त्याचे सर्व कर्ज फेडण्यासाठी मदत करतो त्याच्या कृपेने त्यांचे सावकाराचे सर्व देणे फिटते. बैल, आडते, बी घेण्यासाठी, विहिरी पाडण्यासाठी दहा सहस्र एवढी रक्कम त्याला धन्याकडून मिळते. रामभरोसी गावी पोहचण्यापूर्वीच हे सर्व घडलेले असते. हे सारे दृश्य पाहून तो ढसाढसा रडू लागतो.

अशाप्रकारे कष्टाळू, श्रद्धाळू, भाविक, स्वामीनिष्ठ रामभरोसीच्या अंगी कृतज्ञतेचा भाव जागृत होतो. माणुसकी जागृत होते व तो मरेपर्यंत धन्याच्या दारात रखवालदार म्हणूनच राहतो.

मंगळवेढ्याचे कुसू

ज्या जातीला गावकुसाबाहेर राहून हलकी-सलकी कामे करित उपेक्षित जीवन कंठावे लागत होते, त्यातील काही मंडळी संतांच्या मांडीला मांडी लावून बसू लागले, अभंगाची रचना करू लागले. संत चोखामेळा हा त्यातीलच एक. या चोखामेळ्याचे एक भावपूर्ण शब्दचित्र रेखाटले आहे.

चोखा मागासलेल्या जातीतला एक तरुण. माणसाने केलेला फरक त्यांना मान्य नव्हता. ज्ञानेश्वराचे उत्तेजक भाषण झाल्यानंतर नामदेव किर्तनाला सुरूवात

करतात. त्यांच्या 'बोला पुंडलिक वरदा हरी विठ्ठल! बोला विठ्ठल, विठ्ठल, विठ्ठल....' या गजराने सारे वाळवंट कणाकणातून आणि सारी भिवरा थेंबार्थेंबातून विठ्ठलमय होऊन जाते. इतक्यात मंगळवेढ्याचा एक तरणा महार मुलगा पुढे येतो. त्याचे डोळे पाण्याने डबडबलेले असतात. तो नामदेवांना म्हणतो, 'मी महार आहे. माझाही उद्धार होईल का?' असा प्रश्न विचारतो. त्यावर नामदेव त्याच्या मस्तकावर हात ठेवतात व गुरुमंत्र देतात. अशा प्रकारे एक महार पंढरीचा भक्त होतो.

लहानपणी चोखाचे लग्न सोयराशी होते. चोखाच्या सहवासात राहून तीही अभंग, भजन म्हणण्यास शिकते. विठ्ठलाची भक्त होते. सोयरा आजारी पडते. तसेच ते दोघे पंढरपूरला जातात. पंढरपूरात नामदेवाची भजने व कीर्तने ऐकण्यात चोखा गुंग होऊन जातो. नामदेव त्याला घेऊन विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी महाद्वारात नेतात. विठ्ठलाचे दर्शन घेऊन चोखा उल्लसित होतो.

एके दिवशी 'अरं म्हारांनु! एका रं एका!' असे ओरडत दवंडीवाला महारवाड्यात येतो व सरकारचा हुकूम सांगून जातो. मंगळवेढ्याला कुसू घालण्याचे काम सरकारने ठरविलेले असते. समाजातील ब्राम्हण, मुसलमान, वाणी, शेतकरी यांची स्वतःची कामे ठरलेलीच होती. मग कुसू घालायचे कोण असा प्रश्न पडतो. तेव्हा सरकार हुकूम सोडतात की, तमाम म्हारांनी मंगळवेढ्याला येऊन हजर व्हावे. तेव्हा चोखा पंढरपूरात होता. पंढरपूरातून येण्यासाठी निरोप पाठविण्यास तराळ सोयराबाईस सांगून जातो. पंढरपूरच्या वाळवंटात चोखा भजनात दंग होता. इतक्यात काही शिपाई गर्दीतून येतात व त्याच्या दंडाला धरून पाटलाचा निरोप सांगतात व घेऊन जातात. तेव्हा लोक एकमेकांना म्हणू लागतात की, 'या शिपुड्यांना विठ्ठल काही शिक्षा का हो करीत

नाही, चोख्याची भक्ती काय वाया गेली का हो? हा दीनांचा कैवारी आहे ना हो?’
(मंगळवेढ्याचे कुसू, पृ.१००)

दिवसांमागे दिवस जातात. चोखा कुसवाची माती उकरीत असतो. पण तो आता वयस्कर झालेला आहे. अधिकारी मात्र त्याची पर्वा करीत नाहीत. कामातच तो ज्ञानेश्वरांचा अभंग ‘रूप पहाता लोचनी’ म्हणत असतो. त्याच्याबरोबर इतर महारही भजनाची साथ देत असत. रोज दुपारी भाकरी घेऊन सोयरा चोख्याचे हाल पाहू रडू लागे. तेव्हा चोखा सोयराला म्हणत, ‘कारभारणी तू का वाईट वाटून घेतीयास? अग ह्यो नशिबाचा ख्योळ हाये, नामा म्हणाला होता ना की कर्मातून कुणाला सुटका येत नाही? अग, त्या ज्ञानेश्वराला भीक मागावी लागावी, तुला माहीत नाही का? मी काय त्याहून मोठा आहे का? तू रडू नकोस. कुसू केव्हा संपेल. मग तुला घेऊन मी पंढरीला जाईन.’ (मंगळवेढ्याचे कुसू, पृ.१०१)

चोख्याचा मुलगा कर्मा, पत्नी सोयरा तसेच बहीण व मेहुणा हे विठ्ठलभक्त झालेले असतात याचे सुख चोख्याला असते. कुसवाचे काम जवळजवळ संपत आले होते, परंतु तेथे काम करणाऱ्याच्या बरगड्या खिळखिळ्या झाल्या होत्या. शेवटी चोखा उदास होत जातो. तो म्हणतो, “देवा! तू मला दूर केलेस, ते दुःख मला सोसवत नाही. आता मला येथून घेऊन चल. जन्मोजन्मी तुझी सेवा करू दे. देवा, तुमची माझ्यावर कृपादृष्टी राहिल असे करा. मला माझ्या नामाच्या शेजारी वस्ती करू द्या. देवा! मला आज उदास वाटत आहे. घडीघडी पंढरीची-तुझी-तुझ्याशी मिळून जाण्याची आस बळावत आहे. मला घेऊन चल!” (मंगळवेढ्याचे कुसू, पृ.१०४) इतक्यात चांगले बांधलेले कुसू एकदम खाली येते. चोख्यांच्या अंगावर दगडमातीचा ढिगारा होतो. त्यातच चोख्याचे ‘विठ्ठल विठ्ठल’ असे सूक्ष्म कण्हणे ऐकू येत असते. शेवटी माटे म्हणतात की, “विठ्ठलाने या चोखारामाला, या भगवद्भक्ताला आपल्या पायांशी नेले, ज्ञानाला समाधीत बसवून नेले, तुकाला

इंद्रायणीच्या पाण्यातून नेले, चोख्याला कुसवाच्या भाराखाली दडपून नेले! परमेश्वरा, तुझी लीला अगाध आहे!”^{३६} श्री. म. माटे यांनी चोखामेळ्याची व्यक्तिरेखा सहृदय अंतःकरणाने रेखाटली आहे.

माणुसकीचा गहिवर

‘सुभान्या’ नावाच्या चोरट्या माणसाच्या मनात माणुसकीचा झरा जिवंत आहे, हे माटे यांनी या कथेच्या आधारे दाखवून दिले आहे.

खटल्याचा निकाल लागतो. सुभान्या मात्र त्यातून सुटतो. परंतु त्याच्या साथीदारांना मात्र पाच वर्षांची सक्तमजुरी होते. शिद्या, बापू, चंडीराम व संतू कारागृहाची वाट चालू लागतात. सुभान्या मात्र साथीदारांकडे उदासपणे पहात उभा होता.

चंडीराम मध्यम वयाचा गृहस्थ. अंगाने चांगला दणकट होता. सदैव गांज्या मळणाऱ्या या माणसाला गांजाचा कैफ सतत चढलेला असे. त्याच्या स्वभावाला एक प्रकारची बेफिकीरी आली होती. संतू थोडा वयस्क असला तरी शरीरयष्टी राखून होता. संतूला त्याच्या बापानं एकदा बामणाच्या घरी नेऊन ठेवले. बामण चांगला माणूस होता. बामणी त्याला पळसाच्या पानावानी दोन भाकरी देत असे. ते सोडून तो आठ पंधरा दिवसांनी मावळणीकडे जातो. तिथे त्याला गुरे राखल्याशिवाय जेवण मिळत नाही. तेथून कंटाळून येतो ते गवंड्याच्या हाताखाली कामाला राहतो. बापू हा एक शेलाटा असामी होता. चेहऱ्यावरून हा माणूस अबोल व बावळा वाटे. पण बोलला म्हणजे सारे भेदक बोले. तो असाच लाकडे फोडायला जायचा. एकसारखी लाकडे फोडून छातीत दुखायला लागले पण मालकाने गय केली नाही. म्हणून तो मालकावर दगड घेऊन धावतो. बापूच्या बायकोची व याची वर्षात कधीच गाठ पडत नाही. शिदू हा रंगेल माणूस. शिदूला

जागा, जमीन, बायको आहे, पण याला ते सोडून अवदसा आठवते. सुभान्या तोतरा असल्याने फारसा बोलत नसे. हे चौघे-पाचजण मिळून सुरजमलच्या घरी डाका घालण्याचे ठरवितात.

सुरजमल मारवाडी हा एक प्रतिष्ठित व्यक्ती होती. कोणाच्याही मदतीला सुरजमल धावत असे. त्यामुळे सुरजमल हा एक भला माणूस आहे असे गावकऱ्यांचे मत असे. अशा या सुरजमलच्या घरी आठ दिवस लग्नाचा कार्यक्रम होतो. मात्र सुरजमलचे घर आज सुन्न होऊन गेले होते. ज्या स्त्रियांचे मुख काय पण नखसुद्धा चोरट्यांनी कधी पाहिले नाही असा सुरजमलच्या घरातील स्त्रियांना चोरट्यांनी हिसका हिसकी करून त्यांचे दागिने काढून घेतले. सुरजमलच्या जीवाची अखंड चडफड होऊ लागते. 'आपण कुणाचे काय खाळे होते? कुणाचे गहाण डुबविले नव्हते, कुणाचे शेत घशाखाली घातले नव्हते, कुणाच्या स्त्रीकडे वाकड्या नजरेने पाहिले नव्हते, आपल्याला यांनी का मारावे आणि लुटावे? व्याजबट्टा सचोटीने करायला कुणाची चोरी आहे? दुकान चालवायला कुणाची हरकत आहे?' (माणुसकीचा गहिवर, पृ.१२५) असे विचार सुरजमलच्या मनात येतात.

सुरजमलच्या बायकोचे, मेव्हणीचे तसेच सुरजमलचे सर्व दागिने ते काढून घेतात. सुरजमलच्या मुलीच्या-तानीच्या पायात शिंदेशाही साखळ्या होत्या. साखळ्यांचे पेच गच्च असल्याने ते निघत नाहीत. शेवटी संतापून मुलीचे पाय तोडायला जातात. तेव्हा सुभान्या तोतऱ्या शब्दात पण आवेगाने म्हणतो की, "ए चंडीराम, ए शिद्या, अरं ह्यो कवळा जीव देवाच्यान, पाय तोडू नगारं, माजा वाटा मला देऊ नगा, तुमीच समदं घ्या, पन् ह्यो कवळा जीव! अरं तुमाला लेकरं न्हाईती का रं!" (माणुसकीचा गहिवर, पृ.१२९-१३०) त्याचे कुणी ऐकत नाहीत, तेव्हा तो मुलीच्या पायावर पालथा पडून तिचा जीव वाचवितो.

सरकारी अधिकारी या पाच जणांना पकडतात. कोर्टात खटला सुरू होतो. आपल्या मुलीला सुभान्याने वाचविले, चोरीचा आपला वाटा त्यागून सुद्धा तो माणुसकीला जागला. म्हणून शेटजी तो चोरट्या माणसांत नव्हता अशी साक्ष देतात. न्यायाधीशासमोर सुरजमल ढसाढसा रडतात. सुभान्याविषयी सुरजमलने जे मत मांडले आहे ते सांगताना माटे म्हणतात, “साहेब, सुभान्या चोर खरा; पण जातीचा माणूस आहे. त्यानं माझं मूल वाचविलं, त्यानं तिला दुसरा जन्म दिला! आता मला सांगा हा माणूस तिथं होता असं मी कसं सांगू? मला काही माणुसकी आहे की नाही? तो असेल चोराच्या संगतीत पण तो माणुसकीला अंतरलेला नाही. परमेश्वर त्याला सुखी ठेवो.”^{३०} शेवटी सुभान्याला तो आपल्या घरी ठेवरेवीच्या कामावर ठेवून घेतो.

माटे यांच्या कथेतील माणसे श्रीमंत असोत की गरीब, माणुसकीला जागतात. तोच त्यांचा श्रेष्ठ गुण होय.

शेवंतीचा खराटा

माटे यांनी या कथेत एका झाडूवाल्या शेवंती नावाच्या स्त्रीचे शब्दचित्र रेखाटले आहे.

आपली अवघी हयात या बाईने खराटा फिरविण्यात घालविली. माटे यांनी विचारताच ती म्हणते, ‘पदुर आला त्येवा धरनं’ म्हणजे चौदा वर्षांची असल्यापासून मी हे काम करते. आज ता पासष्ट-सहासष्ट वर्षांच्या आसपास आहे. तिला नीट दिसत नाही. तोंडात दात नाहीत. वृद्धपणामुळे सर्वांगावर सुरकुत्या पडल्या आहेत. मनाने ती खिन्न आहे. लेकानं मुठभर माती द्यावी असे तिला वाटते. ती म्हणते, ‘नवरा कवाच मरून गेला, थोरला ल्योक चार प्वारं ठिवून

निगून गेला, सुनेनं पोरं माझ्या पदरात टाकली अन् ती बी एका बाबाबरूबर निगून गेली, धाकटा ल्योक उलीसा बरा हाई, ल्येकी समद्या उलातल्या, सून साळा झाडती, प्वारं सडकनी हिंडत्यात' (शेवंतचा खराटा, पृ.१३२) हा या स्त्रीच्या प्रपंचाचा हिशेब आहे.

चाळीस-पंचेचाळीस वर्षे खराटा तिच्या प्रपंचात आहे. तोच तिच्या जीविताची राखण आहे. हातपाय थकलेली स्त्री आता मूठभर मातीची वाट पहात आहे. तिचे पाहिले नाव शेवंती. पण सासरा तिला 'ऱ्हाइ' म्हणत असत. ऱ्हाइ म्हणजे राधा व शेवंती म्हणजे फुलेरी झुडूप. पण शेवंतीच्या बाबतीत तिचा व्यवसाय पाहिला तर दोहोंचे विडंबन झाले आहे. नवऱ्याची संगती लाभली पण प्रेम लाभले नाही. याचे तिला वाईट वाटते.

निवेदक शाळेत शिकवायला जायचा, त्यामुळे राही सुखदुःखाच्या गोष्टी त्यांना सांगत असे. तिच्यापुढे पदवी, श्रीमंती याची किंमत शून्य आहे. निवेदक येताना दिसला की त्याच्या शिक्षणाची किंमत समजून ती त्याला मनोभावे नमस्कार करीत असे. हा माणूस वस्तीत येऊन लोकांना हवं नको ते विचारतो, प्रसंग पडला तर औषधपाणी करतो हे तिने पाहिलेले असते. त्यामुळे तिच्या मनात माणुसकी जागी रहाते.

जे एक-दोन रस्ते ती स्वच्छ करते, त्या रस्त्यावरील प्रत्येक घरातून ती सणासुदीला वाढणे मागते. किंबहुना तो आपला तो आपला हक्क आहे असे ती समजते. पगाराव्यतिरिक्त तिची प्राप्ती ती एवढीच. तिला चहा आवडतो हे ती मनमोकळेपणाने लेखकाजवळ व्यक्त करते.

शेवंतीचे शब्दचित्र थोडक्या शब्दात पण अधिक ठळकपणाने माटे यांनी मांडले आहे ते पुढीलप्रमाणे, "हेमंताचा पाचोळा, वसंताचा धुरोळा आणि वर्षाचा

चिखल या सर्वावर राहीपाशी एकच तोडगा होता आणि तो म्हणजे तिचा तो खराटा.”^{३८}

राहीला उद्देशून माटे जे उद्गार काढतात ते आजच्या काळात खरे झालेले आपल्याला पहायला मिळते. तिला उद्देशून माटे म्हणतात, “राही! तुझे नाव शेवंती, पण पासष्ट वर्षे या जगात आणि समाजात जगून तुझा शुद्ध खराटा होऊन गेला, तुला कसलेही सुख लाभले नाही. तुझ्या काळात या चुकीची दुरुस्ती कोणालाही करता येण्यासारखी नाही. पण तू गेलीस तर तुझी ही गटारापाशी लोळणारी नातवंडे खरोखरच जागची उठतीलच उठतील, ती माना वर करून चालू लागतील.....त्यात राहण्याचे भाग्य तुझ्या नातवंडांना खचित लाभेल. दरम्यान, वाट्याला आलेले आपले दुर्भाग्य शिरावर बाळगीत तू शाश्वत काळाशी एकरूप हो.”^{३९}

अशाप्रकारे श्री. म. माटे यांनी शेवंतीचे करुणमय जीवन विस्ताराने शब्दबद्ध केले आहे. एक जिवंत शब्दशिल्प म्हणूनच या कथेकडे पाहिले जाते.

माटे यांच्या कथासंग्रहाची शिर्षकेच मुळी ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ व त्यांच्याविषयी त्यांना वाटणारी कणव म्हणजेच ‘माणुसकीचा गहिवर’ अशी आहेत.

“माट्यांचे सर्व लिखाण प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित असल्यामुळे त्यांच्या लिखाणात सच्चेपणा व प्रत्ययपूर्णता आहे. त्यांच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासानेच त्यांना प्रगल्भ अशी सामाजिक जाणीव दिली. त्यामुळे उपेक्षितांच्या मनोवृत्तीचे सूक्ष्म निरीक्षण ते करू शकले. ‘सामाजिक बांधिलकी’ हा शब्दप्रयोग माट्यांच्या काळी जन्मला आलेला नव्हता पण आपल्याला जे जे काही समाजहिताचं वाटतं ते ते लिहून प्रकट करायला आपण बांधील आहोत ह्या भावनेनं माट्यांनी लेखन केलं”^{३९} असे पु. ल. देशपांडे म्हणतात.

श्री. म. माट्यांचे दोन्ही कथासंग्रह 'उपेक्षितांचे अंतरंग' असो किंवा 'माणुसकीचा गहिवर' असो यातून उपेक्षित, कष्टकरी, माणुसकीला जगणाऱ्या माणसांचे प्रत्ययकारी दर्शन घडते. त्यांच्याबद्दल गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, "असं हे माट्यांचं 'उपेक्षितांचे अंतरंग' मराठी साहित्यात एक वेगळी वाट पाडणारं, अनुभवाचं एक वेगळेच विश्व साकार करणारं बालबोध मराठमोळ्या घडणीतून अभिजात कलात्मकता साधणारं, अनुभवाचं मातीशी असणारं नातं मुठीत पकडणारं, साहित्यिक संकेताशी फटकून राहणारं, आपण आपलं आपल्यासारखं असावं या वृत्तीतून निर्माण झालेलं"^{४०} त्यांचा हा अभिप्राय सार्थ आहे.

समारोप -

आतापर्यंत आपण व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण कसे आले आहे, हे पाहिले. यामध्ये हरिनारायण आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही कथा दुष्काळावर आधारलेली परिणामकारक कथा म्हणून ओळखली जाते. दुष्काळामुळे एका पूर्ण कुटुंबाचा कसा विनाश होतो याचे भीषण चित्र या कथाकाराने रंगविले आहे. तर दिवाकर कृष्ण यांच्या 'अंगणातील पोपट', 'संकष्ट चतुर्थी', 'मृणालिनीचे लावण्य', 'जगायचंय मला' या कथा आहेत. 'अंगणातील पोपट' या कथेतून बालमनाकडे दुर्लक्ष केल्यास त्याचे किती भयानक परिणाम होतात हे कळते. 'जगायचंय मला' या कथेतून वाचकांना जगण्याची प्रेरणा मिळते. 'मृणालिनीचे लावण्य' या कथेत दिवाकरांनी सौंदर्य हे शाप कसे ठरू शकते याची कल्पना या कथेतून दिलेली आहे; तर 'संकष्ट चतुर्थी' या कथेतून दिवाकर कृष्णांनी पतीप्रेमासाठी व्याकूळ असलेल्या शांताबाईचे सुरेख असे भावचित्र रेखाटले आहे. दिवाकर कृष्णांच्या या कथा भावनेने चिंब भिजलेल्या आहेत.

पोपट, शांताबाई, मृणालिनी, मुन्नी या सर्वस्वी निरपराध पण दुर्देवी जिवांच्या दुःखमय कहाण्या त्यांनी अत्यंत सहृदयतेने रंगविल्या आहेत.

विभावरी शिरूरकर यांच्या 'कळ्यांचे निःश्वास' या कथासंग्रहातील 'प्रेम हे विष की अमृत', 'रिकाम्या भांड्याचे निनाद', 'प्रेमाची पारख', 'अविनाश' या कथांतून स्त्रीच्या तारुण्यसुलभ भावना, वासना तसेच प्रेम व विवाह या बाबतीतला तिचा दृष्टिकोन व त्यामुळे आलेली निराशा यांचे प्रत्ययकारी चित्रण आलेले आहे.

'ताई! हेच बरे सुखाचे संसार' या कथेत आपल्या अपुऱ्या शिक्षणामुळे मनासारखा पती न मिळाल्याने निराश झालेल्या स्त्रीचे मनोगत वाचायला मिळते. तर 'अंतःकरणाचे रत्नदिप' या कथेत जातीच्या बंधनामुळे व अपुऱ्या पैशामुळे विवाहाचा प्रश्न कसा बिकट होतो, याचे दर्शन येथे घडते.

'त्याग' या कथेत तसेच 'बाबांचा संसार माझा कसा होणार' या कथांतून अर्थाजनामुळे विवाह लांबणीवर पडलेल्या प्रौढ स्त्रियांच्या प्रश्नांची चर्चा आली आहे. आईच्या वाईट वागणुकीमुळे मुलीचे जीवन कसे उध्वस्त होते याचे चित्रण 'तू आई का दावेदारीण?' या कथेतून होते. तर वडीलांचे वागणे बाहेरख्याली असल्यामुळे लैंगिक जीवनाबद्दल तिरस्कार करणाऱ्या स्त्रीचे योग्य तरुणाच्या साहाय्याने आयुष्य सावरते याचे शब्दचित्र 'प्रेम की पशुवृत्ती' या कथेत पहावयास मिळते. अशा या सर्व कथांचा विषय स्त्री व तिच्या जीवनातील प्रश्न आहे.

श्री. म. माटे यांच्या 'उपेक्षितांचे अंतरंग' या कथासंग्रहात उपेक्षित समाजात वावरत असताना त्यांना ज्या त्यांच्या वेदना, व्यथा दिसल्या, दारिद्र्य-उपासमार दिसली आणि तरीही हे सारे छळ निमूटपणे सहन करित जगणारी करारी माणसे दिसली, त्यांची शब्दचित्रे त्यांच्या या कथासंग्रहात आढळतात. 'बन्सीधरा तू आता कुठे रे जाशील?', 'सावित्री मुक्यानेच मेली', 'कृष्णाकाठचा रामवंशी', 'पुरंदराचा

नामा', 'तारळखोच्यातील पिन्या', 'सतीचे शस्त्र', 'अस्पृष्टाच्या डायरीतील पाने' या कथा वाचकाला अस्वस्थ करतात.

'माणुसकीचा गहिवर' या कथासंग्रहातील 'शंभू शिखरीचा राजा' या कथेतील पार्वतीची पतीनिष्ठा, अजाण मुलीला कुंटणखान्यातून सोडवू पाहणारा शंकर, 'रामभरोसी पुन्हा धन्याच्या दारात' या कथेतील धन्याची चाकरी करणारा निष्ठावान सेवक व तितक्याच माणुसकीने सेवकाचे हित पाहणारा मालक यांच्यावर आधारलेली ही कथा आहे. 'मंगळवेढ्याचे कुसू' या कथेत मागासलेल्या जातीतील चोखा संतांच्या बरोबरीने अभंग करू लागतो व शेवटी कुसवाच्या भाराखाली त्याचा जीव दडपून जातो याचे प्रत्ययकारकरितीने चित्रण आलेले आहे. 'माणुसकीचा गहिवर' या कथेत माणुसकीच्या नात्याने वागणाऱ्या सुभान्याचे चित्रण आलेले आहे. तर 'शेवंतीचा खराटा' या कथेत आयुष्य जसे आहे तसे स्विकारून नेकीने काम करणाऱ्या शेवंतीचे शब्दचित्र माटे यांनी चित्रित केलेले आहे.

अशा प्रकारे व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी कथेत उपेक्षितांचे चित्रण करणाऱ्या या सर्व कथा वाचकांना अस्वस्थ करून सोडतात. वाचकांचे मन आकर्षून घेतात.

पुढील प्रकरणात व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथांमध्ये उपेक्षितांचे चित्रण कसे आले आहे याचा तपशिलाने विचार करू.

संदर्भ

- १) फडके, ना. सी. :- 'लघुकथा लेखन: मंत्र आणि तंत्र'
व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९५२ पृ.०९
- २) जोशी, सुधा :- 'कथा: संकल्पना आणि समीक्षा'
मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ आणि
मौज प्रकाशनगृह, मुंबई प्र.आ.२०००
पृ. १७, १८
- ३) जोशी, प्र. न. :- 'आदर्श मराठी शब्दकोष'
विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे
द्वि.आ.१९८२. पृ.१२६
- ४) फडके, ना. सी. :- 'प्रतिभा साधन'
देशमुख आणि कंपनी, पुणे
पंधरावे पुनर्मुद्रण, १९८३. पृ. १९४
- ५) शर्मा, राजनाथ :- 'साहित्यिक निबंध'
विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा,
प्रथम संस्करण १९५४, बिसवा
संस्करण १९८०, पृ.५९७
- ६) Hudson, W.H. :- 'An Interoduction to the study of Literature,'
Kalyani Publishers New Delhi, 9th Indian
edition, 1979, Reprinted 1994, Page-337
- ७) जोशी, सुधा :- 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा'
पूर्वोक्त, पृ. १४-१५
- ८) जोशी, सुधा :- 'मराठी साहित्य प्रेरणा आणि स्वरूप'
(१९५० ते १९७५) पॉप्युलर प्रकाशन,
मुंबई १९८६, पृ. १३९
- ९) देशपांडे, रेखा व शिंदे, रूपाली :- 'आमची श्री वाणी' का. स. वाणी,
मराठी अध्ययन संस्थेचे मुखपत्र,
वर्ष १२ वे. अंक १

ऑक्टोबर २००० ते जानेवारी २००५
संपा.मु.ब.शहा,१९८० नंतरची कथा पृ.७०

- १०) गुंदेकर, श्रीराम :- 'अक्षर वैदर्भी', जानेवारी २००६ वर्ष बावीस,
अंक १०, संपा. डॉ. सुभाष सावरकर
समकालीन मराठी कथा, पृ.६
- ११) राजाध्यक्ष, विजया व रानडे, अशोक :- 'कथाशताब्दी', ग्रंथाली प्रकाशन
मुंबई, १९९३, प्रास्ताविक
- १२) आपटे, हरि नारायण :- 'स्फुटगोष्ठी', भाग पहिला
सर्व्हिडिया प्रकाशन, ९१५/१ शिवाजीनगर
गोखले मार्ग, पुणे ४ प्र.आ.१९१५, पृ.५४
- १३) तत्रैव :- पृ.५९
- १४) तत्रैव :- पृ.६४
- १५) तत्रैव :- पृ.६९-७०
- १६) देशपांडे, अ.ना. :- 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास'
व्हीनस प्रकाशन,
'तपश्चर्या' ३८१ क, शनिवार पेठ, पुणे
ऑ. १९५४, प्रका. स.कृ. पाध्ये, पृ.१७१
- १७) तत्रैव :- पृ.१६३
- १८) खांडेकर, वि.स. :- 'निवडक दिवाकर कृष्ण'
प्रका.- रंगनाथ माधव जोशी, जोशी ब्रदर्स,
औरंगपुरा, औरंगाबाद.
रंगमहाल रोड, हैदराबाद, प्र.आ.१९६९
पुनर्मुद्रण- १९७२, पृ. १४
- १९) तत्रैव :- पृ.२१
- २०) तत्रैव :- पृ.१६

- २१) तत्रैव :- पृ.३९
- २२) खांडेकर वि.स. :- 'निवडक दिवाकर कृष्ण' प्रस्तावना, पृ. १४
- २३) तत्रैव :- पृ.२८
- २४) तत्रैव :- पृ.२३-२४
- २५) शिरूरकर, विभावरी :- 'कळ्यांचे निःश्वास'
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
दु.आ. १९७६, पृ.६-७
- २६) तत्रैव :- पृ.६५
- २७) शेवडे, इंदूमती :- 'मराठी कथा उद्गम आणि विकास'
सोमय्या प्रकाशन, मुंबई, दिल्ली
प्र.आ.१९६२
- २८) शिरूरकर, विभावरी :- 'कळ्यांचे निःश्वास'
पूर्वोक्त, पृ.२
- २९) फडके भालचंद्र :- 'मराठी लेखिका: चिंता आणि चिंतन, पुणे
१९८०, पृ.५०
- ३०) माटे, श्री.म. :- 'उपेक्षितांचे अंतरंग'
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
प्रथमावृत्ती १९४१, पुनर्मुद्रण १९७० पृ.१०.
- ३१) तत्रैव :- पृ.२०-२१
- ३२) तत्रैव :- पृ.८८
- ३३) तत्रैव :- पृ.५५-५६
- ३४) माटे, श्री.म. :- 'माणुसकीचा गहिवर'

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
सातवी आवृत्ती १९७८ पृ.६.

- ३५) तत्रैव :- पृ. १७
- ३६) तत्रैव :- पृ. १०४-१०५
- ३७) तत्रैव :- पृ. १३०
- ३८) तत्रैव :- पृ. १३९
- ३९) देशपांडे, पु.ल. :- 'महाराष्ट्र टाईम्स', ३१ ऑगस्ट १९८६ पृ.१
- ४०) गाडगीळ, गंगाधर :- 'प्रतिभेच्या सहवासात'
सुपर्ण प्रकाशन, पुणे
प्रथमावृत्ती १९८५, पृ.२४

* * * * *